

1895-1896 Ermeni İsyanlarının Osmanlı Vilayet İdaresine Etkileri

-Halep Örneđi-

The Effects of the 1895-1896 Armenian Rebellions on the Ottoman County (*Vilayet*) Administration

-The Case of “Aleppo”-

*Ramazan Erhan Güllü**

Özet

1895-1896 yıllarında Osmanlı ülkesinin birçok bölgesi, Ermeni komitecileri tarafından organize edilen Ermeni isyanlarına sahne olmuştur. Bu isyanlar ve sonrasında yaşananlar hem ülkede barış ve güven ortamının yok olmasına neden olacak hem de devletin idarî mekanizmasında içinden çıkılması oldukça zor olan bir kaosa sebebiyet verecekti. Özellikle batılı devletlerin ülke içindeki karışıklıkları önlemek bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin idarî faaliyetlerine müdahaleleri, ülkenin kendi iç meselelerinin uluslararası birer sorun haline getirilmesinde de ciddi rol oynayacaktır. Ülke içinde bu kaotik durumun yaşandığı yerlerden birisi de Halep Vilayeti'di. Halep Vilayeti'nde ülkenin birçok bölgesinde olduğu gibi ciddi bir Ermeni nüfus vardı ve bu bölgede de benzer isyanlar meydana gelmişti. İsyancı komite üyelerine Ermeni toplumunun tamamı destek vermese de bu ilk silahlı isyanlar sonrasında Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki güven duygusu zedelenmeye başlayacak ve idareciler açısından, giderek yayılan bu güvensizlik ortamını önleyebilmek oldukça güçleşecektir. Bu yıllarda Halep Vilayeti, isyanlar ve batılı devletlerin baskıları sonucu yerel idarecilerinin sürekli değiştirildiği ve genel asayişin bir türlü sağlanamadığı bir yer konumundadır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni İsyanları, Halep, Zeytun, Ayıntab, Maraş, Konsoloslar, Sefaretler, Hasan Paşa, Râif Paşa, Enis Paşa

* Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Araştırma Görevlisi.
r_erhangullu@yahoo.com.tr

Abstract

In the years of 1895-1896 many regions of the Ottoman State witnessed the Armenian rebellions organized by of the Armenian committee members. These rebellions and the succeeding events lead not only to an insecure and peaceless situation within the county but also to a chaotic environment in the government which was inextricably difficult to get through. In particular, the western countries' interfering in the government's administrations, pretending the disorder in the county, played an important role in bringing the domestic problems of the Ottoman State to an international stage. One of the provinces experiencing this disturbance so intensely was the province of Aleppo. There was a considerable Armenian population in the districts of the provinces in many of which same rebellions occurred. Although not all the Armenians did support these rebellious committee members, the mutual sense of trust between the Muslims and the Armenians was going to begin to vanish after these first armed rebellions; and consequently, the administrators were going to have difficulty in preventing this disorder from spreading gradually. In these years, the province of Aleppo was in a position in which the administrators being constantly changed due to the rebellions and the westerners' pressures and the order could never been restored.

Keywords: Armenian Rebellions, Aleppo, Zeitoun, Aintab, Marash, Consuls, Ambassadors, Hasan Pasha, Râif Pasha, Enis Pasha

XIX. Yüzyıl Sonlarında Genel Olarak Osmanlı Vilayetlerinin İdarî Durumu

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nde çöküş emareleri belirgin bir şekilde görülmeye başlanmıştı. İdarî mekanizmadaki bozulma ülkenin her tarafına yayılmış, bir göreve atanan memurlar çeşitli şikâyet ve bahanelerle kısa süre sonra görevden alınarak ehil olmayan birçok kimseye çeşitli görevler verilmeye başlanmıştı. Buna bağlı olarak, devlet memurları en büyüğünden en küçüğüne kadar genel bir karamsarlık içinde idiler. Diğer yandan yüksek dereceli memurların hatta bazı bakanların dahi yabancı bir devlet taraftarı olmaları tabii bir hale gelmişti. Devletin geleceği bakımından önemli mahiyetteki mevkiilerde bulunan memurlar açısından da tablo pek iç açıcı değildi. Bu idarî bozulma ülkenin hemen hemen her tarafında aynıydı. Mesela Selanik'te idarî ve adlî mekanizmanın işleyişi hakkında Sultan II. Abdülhamit'e sunulan bir rapor oldukça ilginç bilgiler içeriyordu. Rapora göre; bir ikisi dışında

*“memurîn-i sâirenin kâmilin nasib-i sadakat ve gayretten mahrum bir alay yağma-gerân ve la-kaydan bulundukları eşraf-ı memleketden tâ köylü bir fakire kadar cümle tebe'a-i şabaneleri nezdinde müsellemdir.”*¹

¹ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1992, s. 213-214.

Bu duruma bağlı olarak devlet otoritesi her geçen gün biraz daha zayıflamaktaydı. Ülkenin her yanını saran bu durum Halep vilayeti için de farklı değildi. Özellikle aynı yüzyılın sonlarında ülkenin değişik bölgelerinde yaşanan Ermeni isyanları vilayet idarelerindeki bu gevşemeyi daha net olarak gün yüzüne çıkaracaktır. Sultan II. Abdülhamit dönemi taşra idarecilerinin, özellikle vilayetlerin en büyük mülkî amiri olan valilerin başlıca korkuları her zaman başta Ermeni isyanları olmak üzere vilayetlerde yaşanan asayiş problemleri olmuştur. Bu problemler valileri ciddi sıkıntılarla karşı karşıya bırakıyordu. İdarecilerin bu sıkıntılara çözüm olarak en çok kullandıkları yöntem, asayiş bozucu hadiseleri sert karşılıklarla sona erdirerek, olayların yayılmasını engellemeye çalışmaktı. Ancak bu yöntem çoğu zaman arzulanan neticeyi vermiyor, sertlikle de önlenemeyen kargaşalar, sorumlunun doğrudan vilayet idarecileri olarak görüldüğü daha başka problemlere sebebiyet veriyordu. Valilerin görevlerinden azline kadar giden bu sorunlar yüzünden, idarecilerin karşılaştıkları problemlere yönelik uygulamaları, daha çok geçitirici tedbirlerden öteye gitmiyordu². Bu mevcut duruma paralel olarak, Ermeni isyanları sonrası özellikle Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahaleye kadar varan tavırları, Sultan II. Abdülhamit'in merkezîyetçi politikalarını vilayet idarecileri üzerinde daha keskin bir şekilde uygulaması sonucunu vermişti.

“Avrupa Devletleri Osmanlı iç işlerine giderek daha fazla karışmaya çalıştıkça Sultan II. Abdülhamit de valiler üzerindeki doğrudan kontrolünü artırdı. Dış güçlerin müdahalesini gerektirecek her konuyu erkenden haber alması gerektiğini düşünen padişah, Dâbîliye Nezâreti'ni aradan çıkaracak şekilde valilerle doğrudan iletişim kanalları kurdu. Padişahın Mâbeyn sekreteryası adeta paralel bir Dâbîliye Nezâreti gibi iş görmeye başladı. Saray memurları nezâretleri atlayarak doğrudan vilayet otoriteleriyle ilişki kurup sorunlara birinci elden müdahale etmeye başladı. Diğer yandan Dâbîliye Nezâreti de valiler üzerinde sıkı bir denetim kurmaya, kanunlara uygun idareden taviz verilmemesini sağlamaya çalışmıştır. Önemli konularda merkezden gelecek emri beklemek zorunda kalan taşra idarecileri, bazen küçük mevzular için bile İstanbul'dan gelecek mütalaayı beklemeye başlamışlardır.”³

Halep'in İdârî Yapısı ve İsyanlar Öncesi İdarenin Durumu

Suriye'nin kuzey bölgesiyle Anadolu'nun güney bölgesini oluşturan Halep Vilayeti; (Hicrî 1300 tarihinden itibaren) merkeze bağlı üç sancak (Halep-Maraş-Urfa) ve bunlara bağlı (Halep ve Maraş merkez kazaları hariç) on dokuz

² Konuyla ilgili daha geniş bilgi ve valilerin görev yerlerinde karşılaştıkları çeşitli problemlere örnekler için bkz. Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yayınları, İstanbul 2008, s. 171 vd.

³ Abdülhamit Kırmızı, “19. Yüzyılda Taşra İdaresi”, *Selçuklu'dan Cumhuriyet'e Şehir Yönetimi*, (Editörler: Erol Özvar – Arif Bilgin), Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayını, İstanbul 2008, s. 307.

kazadan oluşuyordu⁴. 1885 tarihinde Rakka'nın Halep'e bağlanması ve 1887 tarihinde de Cebel-i Sem'ân'ın kazaya çevrilmesiyle vilayetin toplam kaza sayısı 21'e yükselmiştir⁵. 1897-1898 yıllarında ise Halep Vilayeti 23 kaza, 64 nahiye ve 4.541 köyden meydana gelmekteydi. Genel olarak bakıldığında, XIX. yüzyılda vilâyetin mülkî-idârî taksimatında istikrar olmadığı görülmektedir. Bunun en temel sebebinin de ekonomik şartlarla birlikte vilâyet dâhilinde yaşanan isyan ve kargaşalar olduğunu söyleyebiliriz⁶.

Halep vilayeti genelinde, Zeytun kazası gibi, yoğun Ermeni nüfus barındıran bazı yerleşimler bulunmakla birlikte, diğer kazalar ve toplam nüfusa oranlandığında Ermenilerin vilâyetin yaklaşık 1/5'ini oluşturduğu görülmektedir⁷. Vilayet genelinde Müslüman, Hristiyan ve Yahudi nüfus bir arada yaşamakta ve bütün etnik kökenlerden ahali çoğunlukla Arapça konuşmaktaydı. Arapça'dan sonra en çok konuşulan dil Türkçe idi. Özellikle Beylan (Belen), Antakya, Kilis ve Ayıntab kazaları ile Urfa ve Maraş sancaklarında neredeyse tamamen Türkçe konuşuluyordu. Bölgedeki Ermeniler de çoğunlukla Türkçe konuşmaktaydılar⁸.

Uluslararası ticaret açısından önemli bir merkez olan Halep'te, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendini hissettirmeye başlayan ve 19. yüzyıl başlarından itibaren de, özellikle misyonerlerin ve Avrupa devletleri konsoloslarının katkılarıyla hem maddî hem de siyasî açıdan ciddi bir güç oluşturan zengin bir Ermeni sınıfı ortaya çıkmıştı. 1895-1896 yıllarında Halep Vilayeti'nde toplam 12 ülkenin konsolos veya konsolos vekili görev yapıyordu⁹. Bu konsolosluklar aracılığıyla Avrupa ülkeleriyle yapılan ticaretin Ermeni tüccarlar vasıtasıyla sürdürülmesinin oluşturduğu uluslararası ticaret, elde ettiği

⁴ *Salname-i Vilayet-i Haleb*, 1300/1882, s. 42. Halep Vilayeti'ne bağlı bu kazalar şunlardır: Haleb Sancağı; (Haleb merkez kazası ile birlikte) Ayıntab, Kilis, İskenderun, Antakya, İdlîb, Harim, Belen, Maara, Bâb, Cısr-i Şuğûr, Münbiç. Maraş Sancağı; (Maraş merkez kazası ile birlikte) Zeytun, Elbistan, Göksun, Pazarcık. Urfa Sancağı; Birecik, Rumkale (Yavuzeli), Suruç, Harran.

⁵ *Salname-i Vilayet-i Haleb*, 1309/1891, s. 48.

⁶ Hilmi Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004, s. 21.

⁷ Genel olarak XIX. yüzyılda Halep Vilayeti'nin nüfus istatistikleri ve değerlendirmeler için bkz. Hilmi Bayraktar, *a.g.e.*, s. 22-31; Cengiz Eroğlu-Murat Babuçoğlu-Mehmet Köçer, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Global Strateji Enstitüsü Yayını, Ankara 2007, s. 48-52.

⁸ "Haleb Vilayeti'nin Ahval-i Umumiyyesine Dair Malumatdır." Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) *Ticaret-Nafia-Ziraat-Orman-Meâdin Nezâretleri-Heyet-i Fenniye (T.HFN.)* nr. 660/35 lef 3; *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, s. 99.

⁹ Yıllara göre Halep Vilayeti konsolos ve konsolos vekillikleri ile diğer yabancı yetkililer hakkında bkz. *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, s. 519-551.

ekonomik güç sayesinde zamanla bölgedeki tüm üretim ve ticarete hâkim bir Ermeni gücünün oluşumunu da sağlamıştı¹⁰.

Halep bölgesinde Ermeniler ticarî ve ekonomik hayatta oldukça etkili oldukları gibi, vilayet idaresinde de birçok Ermeni görev yapmaktaydı¹¹. Bu durum sadece Halep vilayet merkezi için geçerli değildi; vilayete bağlı kaza ve sancaklarda da resmî görevlerde birçok Ermeni bulunmaktaydı. İdarî görevlerde Ermenilerin en çok görev aldıkları yerlerin Vergi Dairesi veya Düyun-ı Umûmiye İdaresi gibi mâlî işlerle ilgili birimler olması dikkat çekicidir. Posta ve Telgraf İdaresi de Ermeni memurların yoğun olarak görev aldıkları birimlerden olmakla beraber eğitim, kültür ve zirai faaliyetler gibi birçok alanda yetkili konumda Ermeni görevliler yer almaktaydı¹².

İsyanlar Öncesi Karşılaşılan Bazı Sorunlar

1895 yılında yaşanan hadiseler öncesi Halep Valiliği görevinde Hasan Paşa bulunmaktaydı. Bölgede isyanlar ve silahlı çatışmalar öncesi var olan gerginliğin herhangi bir hadiseye dönüşmesine fırsat vermemek için asayişin korunması hususu vilayet idaresinin neredeyse üzerinde durduğu en temel noktaydı. İskenderun iskelesi gibi deniz yoluyla her türlü ulaşımı ve bölgeye geçişi sağlayan bir yer ile Zeytun gibi devamlı bir isyan bölgesinin Halep Vilayeti dâhilinde ve vilâyet merkezi yakınında bulunması vilayet genelindeki asayiş etkileyen en temel unsurlardı. İskenderun'dan Halep vilayet merkezine kadar olan yol üzerindeki kahvehanelere hatta bu yolda taşımacılık yapan arabacılara varıncaya kadar birçok işyeri ve çalışanlar Ermeni komitecilerin hizmetindeydi. Aynı durum Halep ile Antep, Zeytun, Maraş, Kilis ve özellikle İslahiye arasındaki yollar için de geçerliydi. Bu bölgelerde komitecilerin daha ciddi örgütlendikleri ve oluşabilecek kargaşalarda bölge için buraların üs olarak seçildiği anlaşılıyordu. Halep Valisi Hasan Paşa, vilayet idaresinde görevli kimi Ermenilerin de komitecilerin bu faaliyetlerine destek verdiklerini ifade ediyor ve bunların görevlerinden uzaklaştırılmaları gerektiğini belirtiyordu. Paşa'nın görevden alınmasını talep ettiği bu görevliler; Halep Düyun-ı Umumiye Nazırı Ohannes Efendi, Reji Nazırı İskender Efendi, Vilayet Ser-Mühendisi Bogos Efendi, Halep Posta Müdürü İskender Efendi, Vilayet Tercümanı Andon Efendi, Hükümet-i Seniyye'nin hazine ve adliye işlerinde dava vekâletiyle müstahdem dört Ermeni ile vilayet ketebesinden bazı Ermenilerdi. Paşa'ya göre bu kişilerin "burada içtima ve istihdamları hükümeten ve maslahatan rehin-i cevaz olmamak lazım gelir"di. Bir anda ve toplu halde olmasa da belli bir süre içinde bu kişilerin görev yerleri değiştirilerek, buralara birer Müslüman görevli

¹⁰ Avedis K. Sanjian, *The Armenian Communities In Syria Under Ottoman Dominion*, Harvard University Press, Cambridge – Massachusetts 1965, s. 46-53.

¹¹ Mesrob K. Krikorian, *Armenians In The Service of The Ottoman Empire 1860-1908*, Routledge & Kegan Paul Ltd., London 1977, s. 84.

¹² Krikorian, *a.g.e.*, s. 85-88; Sanjian, *a.g.e.*, s. 66-70.

atanması ve yollar üzerinde denetimlerin sıklaştırılması asayişin korunabilmesi için ilk yapılması gerekenlerdi. Ayrıca bölgedeki askerî kuvvetlerle beraber vilayet merkezinde görevli polis memurlarına ek olarak da yirmi nefer polisin bir an evvel merkez vilayette görevlendirilmesi gerekiyordu¹³.

Bunun üzerine öncelikle Vilayet Ser-Mühendisi Bogos Efendi'nin yerine Sivas Baş Mühendisi Celal Efendi atandı¹⁴ ve değiştirilmesi talep edilen diğer görevlilerin nezaretlerce de uygun görülürse bir müddet sonra görev yerlerinde değişiklik yapılacağı belirtildi. Talep edilen polisin de ancak istenen sayı kadar askerde azaltma yapılarak görevlendirilebileceği, bu şekilde yapılamıyorsa vilayet idaresince buna bir çare düşünülmesi gerektiği bildirildi¹⁵.

Yerel idarenin aldığı tedbirler sayesinde 1895 yılı Mart ve Nisan ayları içinde Halep'te asayiş bozucu herhangi bir hadise meydana gelmemişti¹⁶. Fakat ülke genelinde var olan huzursuzluğun ve komitecilerin çalışmalarının bir kargaşaya sebebiyet verme ihtimali yüksekti. Ülkeye yurt dışından bazı komitecilerin geldiği hatta bunların yanlarında silah vs. getirerek bazı kalkışmalara teşebbüs edeceklerine dair ihbarlar alınması üzerine, bizzat Sultan II. Abdülhamit'in emriyle tüm vilayet ve mutasarrıflıklara bir yazı yollayan Sadaret, bölgelere yapılan giriş çıkışlara itina gösterilmesini ve bahsedilen türden kişilerin tespiti halinde derhal gözetim altına alınmalarını istedi¹⁷.

İstanbul, vilayete sık sık yolladığı yazılarla komitecilerin faaliyetlerine dikkat çekerek, asayişin temini hususuna özellikle itina gösterilmesini istiyordu. Alınan tedbirlerle Mayıs ayında da vilayette asayiş bozucu herhangi bir hadise meydana gelmediği gibi Halep'te tüm ahali, "hukuk ve hürriyetlerinden her suretle emin bulunuyorlardı."¹⁸ Hatta Süveydiye'de bir iğtişaş yaşanacağına dair şayialar

¹³ Haleb Valisi Hasan Paşa'nın Sadaret'e 7 Ağustos 1310 (19 Ağustos 1894) tarihli tahrirati; *BOA. Sadaret Mektûbî Kalemî Mübimme Odası Evrakı (A.MKT.MHM.)* nr. 703/16 lef 2.

¹⁴ Sadaret'ten Haleb Vilayeti'ne 9 Ağustos 1310 (21 Ağustos 1894) tarihli şukka; *BOA. A.MKT.MHM.* nr. 703/16 lef 5.

¹⁵ Sadaret'ten Haleb Vilayeti'ne 20 Ağustos 1310 (1 Eylül 1894) tarihli şifre; *BOA. A.MKT.MHM.* nr. 703/16 lef 4.

¹⁶ Haleb Valisi Hasan Paşa'nın Sadaret'e, Haleb'te asayişin yerinde olduğuna dair 26 Kanun-ı Evvel 1310, 8-9 Kanun-ı Sani 1310, 11 Kanun-ı Sani 1310, 23-24 Kanun-ı Sani 1310, 24 Şubat 1310, 25 Şubat 1310, 14 Mart 1311, 16 Mart 1311, 20 Mart 1311 ve 11 Nisan 1311 (7-20-21-23 Ocak, 4-5 Şubat, 8-9-26-28 Mart ve 1-23 Nisan 1895) tarihli telgrafları; *BOA. Sadaret Evrak Kalemî (A.VRK.)* nr. 117/92; nr. 120/5; nr. 120/34; nr. 120/63; nr. 122/45; nr. 128/41; nr. 128/42; nr. 130/46; nr. 130/85; nr. 131/11 lef 2; nr. 134/31.

¹⁷ Sadaret'ten tüm vilayet ve mutasarrıflıklara 7 Şubat 1310 (19 Şubat 1895) tarihli tahrirat; *BOA. A.VRK.* nr. 125/29.

¹⁸ Haleb Valisi Hasan Paşa'dan Sadaret'e 21 Mayıs 1311 (2 Haziran 1895) tarihli şifre telgrafname; *BOA. A.VRK.* nr. 140/3.

yayılması üzerine derhal Süvari Miralayı Said Bey ve bir miktar asker bölgeyi tahkikata almış ve ele geçirilen birkaç silah haricinde herhangi bir faaliyet hazırlığına tesadüf olunmamıştı. Yine de bölgenin hassasiyeti dolayısıyla önlemler biraz daha sıkılaştırılmıştı. Bunun haricinde valinin daha önceki yazılarında da belirttiği üzere, “emniyet ve asayiş her tarafta ber-kemal olarak mucib-i telaş bir hal bulunmamakta” idi¹⁹.

Fakat komiteler bölgede teşkilatlanmaya devam ediyorlardı ve alacakları dış destekle ciddi olaylara sebebiyet vermeleri her an beklenen bir tehlike şekline dönüşmüştü. Ermeni isyanlarında, komitecilere yurt dışından yapılan silah desteği büyük oranda Kıbrıs üzerinden deniz yoluyla Osmanlı topraklarına ulaştırılıyordu. Avrupa ve Amerika’dan elde edilen silahlar, İngiliz yönetiminde olan Mısır ve Kıbrıs’ta depolanıyor, buralardan da genelde İngiliz gemileriyle İskenderun, Adana ve Mersin sahillerine getirilerek, isyan bölgelerine ulaştırılmaları sağlanıyordu. İngiliz gemilerinin Osmanlı sularına serbest giriş çıkış yapabilme hakkı Osmanlı Devleti’nin bu faaliyetleri önlemesini de güçleştiriyordu²⁰. 1895 yılının yaz aylarında İngiliz gemilerinin özellikle İskenderun limanına giriş çıkışları sıklaşmıştı. 22 Haziran 1895 günü İskenderun limanına 17 İngiliz savaş gemisi gelmişti²¹. Birkaç gün limanda demirleyen gemiler sonra buradan ayrılarak Marmaris’e doğru yola çıktılar. İngiliz gemilerinin İskenderun limanına yanaşması zaten karışık olan bölgede, yine olabilecek kargaşalara dış destek gelebileceği endişesine sebep oluyordu. Gemiler orada bulunduğu sürece İskenderun’da asayiş bozucu herhangi bir hadise meydana gelmemiş, gerekli askerî önlemler alınarak kontroller sağlanmıştı²². Ancak vilâyetin diğer bölgelerinde gerginlikler devam ediyordu ve daha öncede ifade edildiği gibi, son derece nazik bir geçiş noktasını oluşturan ve vilâyet açısından da “ehemmiyet-i mahsusada bulunan” İskenderun Kazası, bu karışık durumda dahi vekâleten idare ediliyordu. Kazaya Kaymakam Ziya Bey vekâlet ediyordu ve Ziya Bey buradaki görevinde çok da istekli değildi. Birkaç kez hastalığını gerekçe göstererek kendisinin buradan alınarak başka bir bölgeye nakledilmesini talep etmişti. Vilayet genelinde kargaşanın arttığı bu sıralarda, Vali Hasan Paşa da böylesine önemli bir geçiş noktasında, buradan ayrılmak isteyen ve vekâleten görev yapan birisinin bulunmasını doğru bulmuyor ve

¹⁹ Haleb Valisi Hasan Paşa’dan Sadaret’e aynı günkü (2 Haziran 1895) diğer bir şifre telgrafname; *BOA. A.VRK.* nr. 140/41.

²⁰ Ermeni komitelerinin Kıbrıs üzerinden Anadolu’daki isyanları destek sağlama çalışmaları hakkında bkz. Nejla Günay, “Kıbrıs’ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu’da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi”, *Gazi-Akademik Bakış*, Cilt: 1, Sayı: 1, Ankara 2007, s. 115-126.

²¹ Haleb Valisi Hasan Paşa’nın Sadaret’e 10 Haziran 1311 (22 Haziran 1895) tarihli telgrafı; *BOA. A.VRK.* nr. 143/71.

²² Haleb Valisi Hasan Paşa’dan Sadaret’e 13 Haziran 1311 (25 Haziran 1895) tarihli telgrafnâme; *BOA. A.VRK.* nr. 145/1.

Sadaret'ten süratle İskenderun'a yeni bir kaymakam atanması talebinde bulunuyordu²³. Vilayet idaresi özellikle vilayetin sahil kesimini güvenlik açısından kuvvetlendirmeye uğraşırken, Temmuz ayı içinde, Halep sahilinin muhafazasından sorumlu "korvet-i hümayun" Bahriye Nezaretî'nin emriyle başka bir bölgeye nakledildi. Korvetin yokluğunda oluşabilecek boşluğu önlemek için de Süveydiye sahilini teftiş etmek üzere Beyrut korveti Süveydiye bölgesine gönderildi. Ancak Beyrut korveti kısa bir teftişten sonra arızalanınca geri dönmek zorunda kaldı ve Halep bölgesi sahili korumasız bir duruma düştü. Hasan Paşa Sadaret'ten sahil güvenliği için de daimi surette bölgeyi kontrol etmekle görevlendirilecek en az iki vapur destek kuvvetinin süratle vilayete intikalini talep ediyordu²⁴.

Vilayet idaresinde bu karışıklık devam ederken bir taraftan da vilayet genelinde Ermeni hadiseleri şiddete dönüşmeye başlamıştı. Antakya ve Süveydiye civarındaki Hınçak komitesi üyelerinin, bölgelerindeki askeri birliklere bir baskın düzenleyerek, birliğin başındaki Binbaşı Mehmet Ali Bey'i katletmeye yönelik teşebbüsleri son anda engellendi. Hınçaklar hükümet taraftarı Ermenileri de tehdit ediyor, kendilerine destek vermeyen herkesin zarar göreceğini söylüyorlardı²⁵. Bu faaliyetler karşısında idari ve askeri önlemler alınmaya çalışılarak, komitecilerin çabaları sonuçsuz bırakıldı. Bölgede bulunan mevcut askeri birliğe ek olarak bir bölük süvari ve 30 nefer jandarma da askeri kuvvetlere takviye olarak gönderildi. Komitecilerin buldukları yerler sıkı takibe alınarak çoğu tutuklandı. Ayrıca tehdit oluşturabilecek Ermeni karyelerinin asker tarafından, masum ahaliye zarar vermemek kaydıyla gözetim altında tutulması istendi²⁶.

Ancak alınmaya çalışılan bu önlemler genel anlamda beklenen büyük hadiselerin önlenmesini sağlayamadı. Özellikle 1895 yılının Ekim ve Kasım aylarında, ülkenin diğer birçok bölgesinde olduğu gibi Halep vilayeti de Ermeni isyanlarından kaynaklı ciddi kargaşalara sahne oldu. Bu tarihlerde Halep vilayet merkezi ile birlikte Halep'e bağlı sancak ve kazalarda da -özellikle Maraş merkez sancak ve Zeytun²⁷ kazası ile Urfa sancak²⁸ ve Antep kazasında²⁹- ciddi olaylar

²³ Halep Valisi Hasan Paşa'dan Sadaret'e 29 Haziran 1311 (11 Temmuz 1895) tarihli telgrafnâme; *BOA. A.VRK.* nr. 148/41. Hasan Paşa bir önceki telgrafında da aynı talebini dile getirmiştir.

²⁴ Halep Valisi Hasan Paşa'nın Sadaret'e 12 Ağustos 1311 (24 Ağustos 1895) tarihli telgrafi; *BOA. A.VRK.* nr. 152/80.

²⁵ Halep Valisi Hasan Paşa'dan Dâhiliye Nezaretî'ne 26 Eylül 1311 (8 Ekim 1895) tarihli telgrafname; *BOA. A.MKT.MHM.* nr. 646/8 lef 2. Beşinci Ordu Kumandanlığı'ndan Sadaret'e aynı günlü ve benzer konuların anlatıldığı telgraf; *BOA. A.VRK.* nr. 160/33 lef 1.

²⁶ Halep Valisi Hasan Paşa'dan Dâhiliye Nezaretî'ne 9 Teşrin-i Evvel 1311 (21 Ekim 1895) tarihli telgrafname; *BOA. A.MKT.MHM.* nr. 646/8 lef 3.

²⁷ Maraş ve Zeytun hadiseleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Eyicil, *Osmanlı'nın Son Döneminde Maraş'ta Ermeni Siyasî Faaliyetleri*, Gün Yayıncılık, Ankara 1999, s. 190-

meydana gelmiş ve askerî birlikler ayaklanmaları güçlkle bastırmıştı³⁰. Bu olaylardan kısa süre önce ilân edilmiş olan doğu vilayetlerinde yapılacak ıslahatlarla ilgili proje üzerine Ermeni Patrikhanesi tarafından ülke genelindeki Ermeni murahhaslıklarına yollanan tahriratlarda, Ermenilerin taleplerinin artık hükümetçe de kabul edildiği ve daha rahat hareket edilmesi gerektiği bildirilmişti. Patrikhane tarafından Halep Vilayeti'ndeki Ermeni reis-i ruhanilerine gelen aynı tahriratın ardından, Ermeni ahali arasında silahlanmanın arttığı ve çeşitli yerlerde Ermenilerce tahrikkâr hareketler yapıldığı gözlenmeye başlanmıştı³¹.

Yine buna bağlı olarak kısa süre içinde birçok bölgede silahlı isyan hareketleri yaşanacaktı. Halep Vilayeti içinde, özellikle Ermeni nüfusun yoğun olduğu ve eskiden beri sürekli Ermeni isyanlarının yaşandığı bir yer olan Zeytun'daki olayları engelleyebilmek oldukça zaman almıştı. Zeytun kırsalı isyancıların eline geçmiş ve oradaki dört yüz askerin silahları alınarak isyancılar tarafından Zeytun kasabasına nakledilmişlerdi. Antep ve Kilis arasında telgraf irtibatı kopmuştu ve Halep Valiliği bu bölgeyle ilgili haberleri Maraş Mutasarrıflığından alabiliyordu³². İsyan giderek çevreyi de etkileyerek yayılıyor

266; Ahmet Eyicil, "1895 Maraş ve Zeytûn İsyanı", *OTAM*, Sayı: 11, Ankara 2000, s. 157-210; Nejla Günay, "1895 Zeytun İsyanı", *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, (Yayına Hazırlayan: Hale Şıvgın), *Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını*, Ankara 2006, s. 429-438; Nejla Günay, *Maraş'ta Ermeniler ve Zeytun İsyancıları*, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 287-332.

²⁸ 1895 Urfa Olayları hakkında bkz. Hilmi Bayraktar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı (İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapı)*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2007, s. 132-143; Halil Özşavlı, *Urfa Ermeni Olayları (1880-1920)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2011, s. 32-49.

²⁹ 16 Kasım 1895 günü meydana gelen Antep isyanı ile isyanın öncesi ve sonrasında yaşananlar için bkz. Ramazan Erhan Güllü, *Antep Ermenileri (Sosyal, Siyasi ve Kültürel Hayat)*, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 195-236; Ramazan Erhan Güllü, "16 Kasım 1895 Antep Ermeni İsyanı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 51, Yıl: 2010/1, s. 123-164.

³⁰ İsyancılar sırasında ve sonrasında yaşananlar çalışmamızın ana konusunu oluşturmadığı için olayların detaylarına girilmemektedir. Yukarıda vilayette genel manada ön planda olan belli isyan merkezleri zikredilmekle birlikte vilayetin hemen hemen her yerinde küçük çaplı da olsa benzer hadiseler yaşanmıştır. Genel anlamda Halep Vilayeti'nde yaşanan hadiseler için ayrıca bkz. Ender Koçak, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Halep Vilayeti'nde Ermeni Ayaklanmaları (1895-1915)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2007.

³¹ Halep Valisi Hasan Paşa'dan Sadaret'e 11 Teşrin-i Evvel 1311 (23 Ekim 1895) tarihli şifre telgrafname; *BO.A. A.MKT.MHM.* nr. 646/12 lef 3.

³² Halep Vilayeti'nden Sadaret'e 21 Teşrin-i Evvel 1311 (2 Kasım 1895) tarihli telgrafname halli; *BO.A. A.VRK.* nr. 164/77 lef 2.

ve şiddetleniyordu³³. Bir kısım Ermeni din adamlarının da katıldığı propagandayla Ermeni ahaliye, Anadolu'daki Ermenilerin tümünün ihtilal yapmak için ittifak içinde oldukları anlatılıyor, bunun için de her Ermeni'nin Zeytun'a destek vermesi, oraya silah ve mühimmat göndermesi isteniyordu³⁴.

Halep'te yaşanan hadiselerin çevrede duyulması diğer bölgelerde de Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında kargaşa çıkması korkusuna sebep oluyordu. Örneğin olayların Suriye vilayetine -özellikle de Şam ve civarına- sıçramasından korkan Suriye valiliği, Halep'teki hadiseler sebebiyle Suriye'deki askerî birliklerin kuvvetlendirilmesini talep etmişti³⁵.

Kargaşaların artmaya başlaması üzerine Halep'te bulunan Rum Ortodoks ve Rum Katolik metropolitleri, Ermeni Katolik ve Süryani Serpiskoposları, Ermeni (Gregoryen-Lusavorij) murahhasası, Keldani reis-i ruhanisi ve Maruni milleti vekili ortaklaşa hazırladıkları bir arizayı Halep Valisi Hasan Paşa'ya sunmuşlardı. Din adamları arizada, daha önce kendilerine hitaben Sadaret'ten yollanan bir telgrafnamede, vilayetteki huzur ve asayiş için çalışmalarının istendiğini ve kendilerinin de buna sadık olduklarını belirtiyorlardı. Mensup oldukları milletlere bu konuyla ilgili gerekli nasihatlerde bulduklarını, emniyet ve asayişin muhafazasına zarar verecek herhangi bir hadise vukua gelmemesi için çalıştıklarını belirtiyorlar ve huzur ortamının bozulmayacağını taahhüt ediyorlardı³⁶.

Fakat meydana gelen olaylar bu taahhütleri boşa çıkarıyordu. Olayların şiddetlenmesi üzerine Sadaret Halep Valisi Hasan Paşa'ya, bir an önce vilayet genelinde asayişin sağlanmasını, eğer kargaşa önlenemezse bunun vilayet idarecileri için çok büyük bir mesuliyete sebep olacağını bildirdi. Hasan Paşa ise eldeki imkânlar nispetinde karışıklıklara karşı önlemler aldıklarını, o sırada en ciddi durumda olan Maraş'a güvenliğin tesisini sağlamak üzere gerekli askerî birliklerin sevk edildiklerini bildiriyordu³⁷. Bunun yanında Maraş'taki Ermeni din adamlarına ve önde gelenlerine gerekli nasihatler yapılarak hadiselerin büyümesini önlemek için onların da yardımcı olmaları istendi. Ancak komitecilere destek veren bazı gayr-ı Müslim ahali tarafından iş yerleri ve dükkânlar açılmıyor, özellikle geceleri Müslüman mahallelerine saldırılar

³³ *The New York Times*, 27 December 1895.

³⁴ Halep'te görevli bir Ermeni episkoposunun Urfa Ermeni Piskoposluğuna gönderdiği talimat metni; *BOA. Hariciye Nezareti Şıyasi Kısım (HR.SYS.)* nr. 2790/43.

³⁵ Suriye Vilayeti'nden Sadaret'e 21 Teşrin-i Evvel 1311 (2 Kasım 1895) tarihli telgrafname sureti; *BOA. A.VRK.* nr. 164/68 lef 1.

³⁶ Halep Valisi Hasan Paşa'nın Sadaret'e 29 Teşrin-i Evvel 1311 (10 Kasım 1895) tarihli telgrafı; *BOA. A.VRK.* nr. 166/79. Valinin aynı konulu ve aynı tarihli diğer bir telgrafı; *BOA. A.VRK.* nr. 167/39.

³⁷ Halep Valisi Hasan Paşa'dan Sadaret'e 3 Teşrin-i Sâni 1311 (15 Kasım 1895) tarihli telgraf; *BOA. A.VRK.* nr. 169/17.

oluyordu. Kazada dolaşan jandarmanın erlerine, kiliselere ve hanlara toplanmış Ermeniler tarafından ateş açılıyor, askeri birlikler kazanın her tarafına hâkim olmak için uğraşırken büyük güçlüklerle karşılaşıyorlardı. Civarda bulunan daha başka askeri birlikler de Maraş'a yollanarak oradaki askerlere destek sağlanmaya çalışıldı³⁸. Paşa, aynı sıralarda Antep, Zeytun ve civarındaki olaylar ve bu olaylar karşısında vilayetin aldığı önlemler konusunda da Sadaret'i bilgilendirdi³⁹. Ayrıca Hasan Paşa, vilayetin "ehemmiyet-i mevkiyesi" dolayısıyla hem vilayet merkezinin hem de mülhakatın polis kadrosunun da güçlendirilmesini talep ediyordu. "Tebe'a-i sadıkadan mücerreb ve işgüzar" bir komiser ile on nefer polisin acilen vilayette istihdamı gerekiyordu⁴⁰. Paşa, bu talebine yönelik herhangi bir cevap gelmemesi üzerine bir hafta sonra aynı konuda Sadaret'e bir telgraf daha çekti ve polis istihdamı konusunda gerekli iznin verilmesi hususunun son derece önemli olduğunu belirterek, talebinin karşılanmasını istirham etti⁴¹. Diğer vilayet idarecileri de kazalarda kargaşanın yayılmaması için uğraşmaya devam ediyorlardı⁴².

Hasan Paşa'nın Valilikten Azline Giden Süreç

Ülkenin içinde bulunduğu genel kargaşa tablosu içinde Hasan Paşa'nın taleplerinin karşılanması mümkün olamayacaktı. Vilayet genelinde kargaşa sürmeye devam ederken, -bu olaylardan birkaç ay önce- 1895 yılı Ağustos ayı içinde, yakın zamanda Kıbrıs'tan Halep'e gelerek burada silahlı bir isyan hazırladıkları tespit edilen 23 kişi tutuklanmıştı. Ardından bu kişilerle bağlantılı oldukları anlaşılan ve Halep'te yaşayan 7 Ermeni daha tutuklanacaktı. Tutuklanan bu yedi kişinin arasında 1894 yılı sonlarında Boston'da Amerikan vatandaşlığına geçmiş olan ve böylece hem Osmanlı hem de Amerikan tâbiyyetini hâiz olan, Hınçak komitesi üyesi Melcoun Guedjian isimli genç bir Ermeni de vardı. Sorgusunda Guedjian üç yıldan fazla bir süredir Hınçak komitesi üyesi olduğunu itiraf etmişti. Guedjian'ın tutuklanan diğer kişilerle birlikte Halep'te organize edilmeye çalışılan yeni bir silahlı isyan hareketinin tertibinde yer aldığı da, o anki tahkikatlardan ve ele geçirilen kanıtlardan

³⁸ Halep Valisi Hasan Paşa ve Nizamiye Kumandanı Edhem Paşa'nın Sadaret'e 7 Teşrin-i Sâni 1311 (19 Kasım 1895) tarihli telgrafları; BOA. A.VRK. nr. 170/37. Aynı tarihli diğer bir telgraf; BOA. A.VRK. nr. 170/62; Hasan Paşa'nın 10 Teşrin-i Sâni 1311 (22 Kasım 1895) tarihli başka bir telgrafı; BOA. A.VRK. nr. 171/44.

³⁹ Hasan Paşa'nın Sadaret'e bu yörelerdeki olaylarla ilgili 2 ve 3 Teşrin-i Sâni 1311 (14-15 Kasım 1895) tarihli muhtelif telgrafları; BOA. A.VRK. nr. 169/58 lef 30-31-32.

⁴⁰ Halep Valisi Hasan Paşa'dan Sadaret'e 7 Teşrin-i Sâni 1311 (19 Kasım 1895) tarihli telgraf; BOA. A.VRK. nr. 162/29.

⁴¹ Hasan Paşa'nın Sadaret'e 14 Teşrin-i Sâni 1311 (26 Kasım 1895) tarihli telgrafı; BOA. A.VRK. nr. 172/48. Ayrıca Paşa'nın jandarmanın süvarisi istihdamı için talep ettiği havalename konusuna herhangi bir cevap verilmemişti. Vali Paşa'nın bu konuyla ilgili telgrafları; BOA. A.VRK. nr. 171/43; nr. 172/18.

⁴² *İkdam*, nr. 482, 14 Teşrin-i Sâni 1311-26 Kasım 1895.

anlaşılmıştı. Sonuçta tutuklular yargılanarak toplam 101 yıl hapis cezasına çarptırıldılar. Ancak Guedjian, Amerikan vatandaşı olduğu için Halep Amerikan Konsolosluğu, mahkemede kendilerinin de bir temsilcilerinin bulunmasını ve yargılamanın konsolosluk yetkilileri huzurunda yapılmasını istemişti. Halep Valisi Hasan Paşa ise bu talebi reddetmiş ve yargılamaya konsolosluk yetkililerini almamıştı⁴³. Bunun üzerine konsolosluğun İstanbul Amerikan Sefareti'ne şikâyetiyle olay bir kriz haline gelmiş, sefaret kendi hükümetine de olayı bildirerek yaşananları devletlerarası bir çatışma şekline dönüştürmüştü⁴⁴. Konsolosluk ve Sefaret yetkililerine göre; Amerikan vatandaşı olan bir kişinin konsolosluk veya sefaretten izin alınmadan ve onların da onayıyla bir temsilcileri hazır bulunmadan bir Türk mahkemesinde yargılanması iki ülke arasında imzalanan tâbiyyet anlaşmalarına aykırı idi. Amerikan Sefareti İstanbul'da şiddetli protestolarda bulunarak Halep Valisi'nin uyarılmasını ve yargılanmanın yenilenmesini istiyordu. Sefaretin baskılarıyla İstanbul'dan vilayet yetkililerinin uyarılması üzerine Halep Amerikan Konsolosunun Guedjian'ı ziyaretine ve olayın onlar tarafından da araştırılmasına müsaade edildi. Daha sonra da Guedjian'ın İstanbul'a gönderilerek, İstanbul'da Amerikan Sefareti'nin yetkililerinin de hazır bulunacağı bir mahkemede yeniden yargılanmasına karar verilerek tutuklu İstanbul'a gönderildi. İstanbul'da yapılan yargılamada yine Amerikan Sefareti'nin talebiyle Guedjian'ın serbest bırakılmasına ancak burada kalmayarak ülkeyi terk etmesine karar verildi⁴⁵. Bu olay Halep Valisi Hasan Paşa'nın görevini sonlandıracak olan süreci hazırladı ve Hasan Paşa bu hadisede ihmali bulunduğu gerekçesiyle görevinden azledildi. İstanbul Amerikan Sefiri Mr. Terrell, Hasan Paşa'nın sadece görevden alınmasının yeterli olmayacağını belirtiyor ve Amerikalı yetkililere yönelik tutumundan dolayı ayrıca cezalandırılmasını istiyordu⁴⁶.

Osmanlı ülkesindeki Amerikan vatandaşlarının –özellikle misyonerlerin etkisiyle 1850'lerden itibaren Protestan mezhebine geçerek Amerika'ya giden ve Amerikan vatandaşlığı da edinen Ermenilerin– bir suça karışmaları halinde yargılanmaları bu dönem Osmanlı yargısının en ciddi meselelerindendi. ABD ile

⁴³ “Armenian Emissary Sentenced”, *The New York Times*, 28 September 1895.

⁴⁴ *BOA. HR.SYS.* nr. 64/29 lef 1a-b (1 Ekim 1895).

⁴⁵ “American Citizens Were Arrested”, *The New York Times*, 20 December 1895. Gazetenin oldukça uzun olan yazısında, Melcoun Guedjian olayıyla birlikte, o dönemde İstanbul'da tutuklanan Amerikan vatandaşı başka bir Ermeni olan Mardiros Mooradian ile yine aynı şekilde tutuklu ve Amerikan tâbiyyetini hâiz diğer bir Ermeni olan Krikor Arakelian'in tutukluluklarıyla ilgili ayrıntılı bilgiler yer alıyor.

⁴⁶ “Dismissal of Aleppo's Vali”, *The New York Times*, 10 November 1895. The New York Times'da olaydan neredeyse bir yıl sonra çıkan başka bir yazıda da bu olay hatırlatılıyor ve bu olayda Vali Hasan Paşa'ya (ve dolayısıyla tüm Osmanlı ülkesine), Amerika'nın antlaşmalarla elde ettiği hakları sıkı bir sorumlulukla takibe devam edeceğinin hatırlatıldığı vurgulanıyordu. “Naval Officer As Diplomats”, *The New York Times*, 18 July 1896.

Osmanlı Devleti arasında imzalanan 1830 tarihli antlaşmanın kimi maddelerinin taraflarca farklı yorumlanmasından kaynaklanan hukukî çatışmalar, Guedjian örneğinde görüldüğü gibi, devletin yargılama yetkisinde kısıtlamalara sebebiyet veriyordu. ABD, kendi vatandaşlarının Osmanlı mahkemelerinde yargılanmasına kesinlikle müsaade etmiyor, bu tür durumlarda konsolosluk mahkemelerinin kararlarının geçerli olacağını vurguluyordu. Osmanlı Devleti ise ABD ile imzalanan antlaşmalarda böyle bir ayrıcalığın bulunmadığını ve ülke içindeki suçlarla ilgili yargılamayı sadece kendi yargı organlarının yapabileceğini belirtse de -benzer birçok örnekte görüleceği üzere- devletin giderek artan dış baskılar karşısındaki güçsüz durumu sebebiyle her defasında bu konuda taviz vermek durumunda kalıyordu⁴⁷.

Halep'te "Vali"siz Vilayet İdaresi

Melcoun Guedjian olayı ABD'nin istediği şekilde, Hasan Paşa'nın valilik görevinden azliyle neticelendi. Diplomatik baskılar neticesinde Hasan Paşa'nın görevden alınması üzerine Halep Valiliği'ne sâbık Sadrazam Kâmil Paşa ve Vali Muavinliği'ne de eski Berat Mutasarrıfı Hasan Bey atandılar. II. Abdülhamit vaktin darlığı ve ehemmiyeti sebebiyle her iki yetkilinin de hemen tayin edildikleri gün, hazırlanacak özel bir vapurla Halep'e hareket etmelerini istedi⁴⁸. Kâmil Paşa için bu yeni görev bir sürgün niteliği taşıyordu. Paşa'nın Halep Valiliği'ne atanması, Avrupa ve Amerika temsilcileri ile batı kamuoyu tarafından da, Paşa'nın merkezden uzaklaştırılmak kasdıyla, oraya sürgün edildiği şeklinde yorumlanmıştı⁴⁹.

Sultan II. Abdülhamit ayrıca Kâmil Paşa'ya verdiği özel bir talimatname ile bölgede yapmasını istediği faaliyetler hakkında açıklamalarda bulunmuştu. Sultan, özellikle isyanlar yüzünden yaşanan hadiselerin bir an evvel sonlandırılmasını ve Zeytun'da bir türlü sonlanmayan kargaşanın halli için askerî birliklerin hemen harekete geçirilmesini, ayrıca alınan önlemler ve bölgenin

⁴⁷ Konuyla ilgili daha detaylı bilgi ve benzer problemlere örnekler için bkz. Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 211-218, 226-234.

⁴⁸ "Zeytun meselesinden dolayı Halep Vilayeti'nin ehemmiyeti fevkalade tezayüd etmesine ve Sadr-ı Sabık Kâmil Paşa hazretlerinin vaktiyle vilayet-i müşarün ileyha valiliğinde bulunarak ahval-i mahalliyeye vukuf ve tecrübesi sebkat etmiş olmasına mebni Halep Valisi Hasan Paşa hazretlerinin azliyle vilayet-i mezkureye müşarün ileyha Kâmil Paşa hazretlerinin ve Vali Muavinliği'ne de Berat Mutasarrıfı olub me'zunen Dersaadet'de bulunan Hasan Bey Efendi'nin icra-yı memuriyetleri ..." 25 Teşrin-i Evvel 1311 (6 Kasım 1895) tarihli irâde; BOA. *Yıldız Mabeyn Evrakı-Mabeyn Baş Kitâbeti (Y.PRK.BŞK.)* nr. 43/92 lef 1. Kâmil Paşa'nın yerine Halil Rıfat Paşa'nın Sadrazamlığa getirilmesi, Kâmil Paşa'nın Halep'e tayini ve idaredeki diğer atamalar Amerikan basınına da ayrıntılı olarak yansıdı. *The New York Times*, 8 November 1895.

⁴⁹ Konuyla ilgili batı kamuoyunda çıkan bazı haber ve değerlendirmeler için bkz. BOA. *HR.SYŞ.* nr. 35/47 (28 Kasım 1895)

durumu hakkında da merkeze bilgiler verilmesini istiyordu. Paşa'ya verilen talimatnamenin tam metni şu şekildedir:

Haleb Vâlîsi Übbebetlü, Devletlü Kâmil Paşa Hazretlerine Verilecek Ta'lûmât Müsveddesi

“Zeytun'da zühûr eden igtisâs tevsi' ederek orada bulunan asâkir-i şâhâne esârete dâcâr olmuş ve Maraş'da dabî bazı müretteb karışıklık zühûra gelerek vilâyetin ehemmiyet ve nezâketi tezcâyüd eylemiş olduğundan merkez-i vilâyete muvâsalatda evvel-be-evvel men'-i şûriş ve idâme-i âsâyiş esbâb ve vesâili tamamen bi'l-istihâl mevki'-i icrâya vaz'ıyla emniyyet-i mahalliyyenin iâdesine ihtimâm olunacaktır.

Erbâb-ı fesâdın tenkâli için efrâd-ı redifîyyenin celb ve cem'yle kurve-i askerîyyenin tezcâyüdi mukarrer olduğundan efrâd-ı merkûmenin ifâte-i vakt edilmeksizin toplattırulub fırka-i askerîyyenin hâl-i ja'âlîyyete îsâliyle hemân Zeytun cibetine sevk olunmak üzere bu bâbda Kumandan Paşa ile bi'l-müzâkere levâzım-ı seferîyelerinin ihzârına i'tinâ edilecektir.

Bu misülli ahvâl ve vukuâtın esbâb-ı indifâyyesini istihâalde iltizâm-ı müsâraat olunmadığı halde tevsi' ve belki diğer mahallere sirâyet etmesi mahzûrunu müstelzim olacağı cihetle tedâbîr-i müttahaze-i muktezîyyede kemâl-i sür'at iltizâm olunarak âsâr-ı şûriş ve ihtilâlin izâlesine sarf-ı mesâit olunacaktır.

Bu bâbda ittübâzı muktezî olan tedâbîrin derecâtı bi-t-tabîi' icâbât-ı mahalliyyeye tâbi' olduğuna mebnî muktezâ-yi kâr-âgâhî ve mehâmm-şinâsî üzere maslahatın her cibeti teemmül ve mülâhaza olunarak def-i sâil-i makâsıda aid tedâbîr ta'yîn ve takrîr olunarak hemân mevki'-i icrâ'ya vaz'ıyla iâde-i emniyyet ve âsâyişe ikdâm-ı tâmm edilecektir.

Tedâbîr-i müttahaze ve icrâât-ı vaki'a ile ahvâl-i mahalliyyeden pey-der-pey Bâb-ı Âlî'ye ma'lûmât i'tâ' kılınacaktır.”⁵⁰

Daha önce de Halep Valiliği görevinde bulunmuş olan (1877-1879 arası) Kâmil Paşa'nın o zaman da bölgede karşılaştığı en ciddi problem o sırada Zeytun'da meydana gelen Ermeni isyanı olmuştu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonrası meydana gelen geniş çaplı isyan vilayette ciddi bir güvenlik kaygısı oluşturmuş, Vali Kâmil Paşa ile askerî kumandan Veysi Paşa isyanı bastırmak için ciddi ve yerine göre sert tedbirler almışlardı. Bu durum da yine başta bölgedeki konsoloslar olmak üzere batı kamuoyu ve Ermeni temsilcileri tarafından devlete karşı bir eleştiri ve baskı unsuru olarak kullanılmıştır⁵¹. Kâmil Paşa gerek bu isyanla ilgili gerekse de başka bir takım idarî

⁵⁰ BOA. Y.PRK.BŞK. nr. 43/92 lef 3; BOA. Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.) nr. 6/41.

⁵¹ İsyânın ortaya çıkışı ve gelişimi hususunda tafsilatlı bilgi, isyan sırasında yetkililer arasındaki yazışmalar ve tutukluların ifadeleri için bkz. BOA. A.MKT.MHM. nr. 483/64. İsyân hakkında hazırlanan detaylı bir rapor; BOA. Yıldız Esas Evrakı Kâmil Paşa Kısmı (Y.EE.KP.) nr. 1/33. Kâmil Paşa'nın 1877'de Halep'e tayini ve Zeytun İsyânı hakkında

mevzular konusunda bölgedeki konsoloslarla⁵² -özellikle Halep İngiliz Konsolosu Henderson ile- büyük anlaşmazlıklar yaşamış, konsolos ve vali arasındaki uzun süreli çatışma, önce Kâmil Paşa'nın ardından da konsolosun görevlerinden uzaklaştırılmalarıyla son bulmuştu⁵³. Bu isyan ve ardından yaşanan hadiseler de o dönemde Halep vilayet idaresinde ciddi problemlere neden olmuştu. Atanan valiler kısa süre içinde tekrar azledilmiş, konsolosların sefaretlerine yazdıkları şikâyetler merkezde Batılı devletlerin baskılarını yoğunlaştırmış ve bölgede genel bir asayişsizlik görüntüsü egemen olmuştu. Kâmil Paşa'nın azlinden sonra Halep'e atanan valilerden olan Said Paşa günlüklerinde, bölgedeki bu karışıklığın, konsolosların -ve yine özellikle İngiliz Konsolosu Henderson'un- hem Ermenileri kışkırtıp hem de sonrasında devlete diplomatik baskılar yapmaları kadar, Vali Kâmil Paşa ile diğer idarecilerin işgüzarlıkları sebebiyle sonlandırılmadığını belirtir ve Kâmil Paşa'yı yetersizlikle suçlar. Ona göre; Kâmil Paşa ve diğer yetkililer, "muvâfık-ı akl u hikmet ve hakk u adâlet mu'âmelede bulunamamış olduklarından sivilceyi çıban etmişler"dir⁵⁴.

Önceki görevi sırasında da bu sıkıntıları yaşayan Kâmil Paşa bu kez tayin edildiği Halep'e gitmek niyetinde değildi. Paşa, merkeze oldukça uzak bir yer olan Halep'in içinde bulunduğu karışık durum vesilesiyle sağlığının oraya gitmeye elvermeyeceğini gerekçe göstererek⁵⁵, havasının sağlığına daha iyi geleceğini düşündüğü Aydın Valiliği'ne tahvil-i memuriyetini ve doktorunun da kendisine refakatine izin verilmesini talep etti⁵⁶. II. Abdülhamit önce Kâmil Paşa'nın bu talebini kabul etmeyerek, Halep Valiliği'ne gitmesinde ısrarcı oldu. Ancak Paşa da görev yeri değişikliğinde ısrara devam edince, kısa süre sonra Sultan da Paşa'nın talebini uygun görerek Halep'teki görevinin Aydın'a kaydırılmasını onayladı ve Kâmil Paşa Aydın Valisi olarak atandı. Halep Vali

daha geniş bilgi için bkz. Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa-Siyasî Hayatı*, Sanat Basımevi, Ankara 1954, s. 60-75; Ahmet Eyicil, *a.g.e.*, s. 78-110.

⁵² Mehmet Hocaoğlu, *Abdülhamit Han'ın Muhtıraları (Belgeler)*, Oymak Yayınları, İstanbul (Tarihsiz), s. 71.

⁵³ Yaşar Özüçetin-Sadık Yıldız, "14 Şubat 1909 Hükümet Krizi Öncesinde İngiliz Gözüyle Osmanlı Hükümeti ve Meclis-i Mebusan", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi -The Journal Of International Social Research*, Volume: 1/2, Winter 2008, s. 375.

⁵⁴ *Eğimli Said Paşa'nın Hâtrâtı I-II (1876-1880)*, (Yayına Hazırlayan: Davut Erkan), Bengi Yayınları, İstanbul 2011, s. 72, 526.

⁵⁵ Kâmil Paşa'nın Mabeyn Baş Kitâbet'e 27 Teşrin-i Evvel 1311 (8 Kasım 1895) tarihli tezkiresi; *BOA. Y.EE.* nr. 86/19 lef 3.

⁵⁶ Kâmil Paşa'nın Mabeyn Baş Kitâbet'e aynı tarihli diğer bir tezkiresi; *BOA. Y.EE.* nr. 86/19 lef 2. Kâmil Paşa ilerleyen yıllarda Padişah'a yazdığı başka bir tezkirede de Halep Valiliği'ne tayininden bahsedecek ve bu göreve sağlık problemleri yüzünden gitmediğini, bunun ardından Aydın Valiliği'ne tahvil-i memuriyet yaptığını hatırlatacaktır. Kâmil Paşa'nın Mabeyn Baş Kitâbet'e 18 Temmuz 1323 (31 Temmuz 1907) tarihli tezkiresi; *BOA. Y.EE.* nr. 86/59 lef 4.

Muavini olarak yanına atanmış olan Hasan Bey de yine Aydın Vali Muavini olarak Kâmil Paşa'nın yanında yer alacaktı⁵⁷.

Kâmil Paşa hatıratında, Sultan Abdülhamit'in kendisini ısrarla Halep'e göndermek isterken kısa süre içinde bu fikrinden vazgeçip "lütufkâr bir surette" Aydın Valiliği'ni onaylamasının, Sadarettten azlından sonra yaşanan süreç sonrasında düvel-i muazzama sefirlerinin konuyla ilgili Mabeyn'e yaptıkları baskıya bağlar. Ona göre; "hünkârın tahvîl-i fikri iş bu teşebbüs-i hayr-hâhânenin eseri"dir⁵⁸.

Kâmil Paşa'nın Halep'e tayininden vazgeçildikten sonra Halep Valiliği'ne vekâleten Mustafa Zihni Paşa atandı. Zihni Paşa 25 Kasım 1895 günü gemiyle İskenderun'a ulaştı⁵⁹ ve ardından da Halep'e geçerek vilayet idaresini devraldı. Ancak Zihni Paşa'nın Halep'e geldiği tarihler isyanlar ve sonrasında yaşanan kargaşaların en şiddetli olduğu zamana denk gelmektedir. Zihni Paşa'nın zaten böyle bir ortamda işleri idare etme imkânı yok gibiydi. Bundan da kötüsü bu kadar tehlikeli ve ciddi sonuçlar doğurması muhtemel olaylar sırasında Halep'te vilayet idaresinin başında bir vali bulunmuyordu. Zihni Paşa'nın Halep'e

⁵⁷ Sadaret'ten Dâhiliye Nezâreti'ne 28 Teşrîn-i Evvel 1311 (9 Kasım 1895) tarihli tezkire; BOA. *Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO.)* nr. 702/52607. Paşa'nın Aydın Valiliği'ne tayin süreciyle ilgili olarak ayrıca bkz. Hilmi Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 183-186. Kâmil Paşa hem Halep hem de Aydın Valiliği görevi için muavin olarak yanına verilen Hasan Bey'i Padişah'ın jurnalcisi olmakla ve kendisini yakından takip için Padişah tarafından yanına yerleştirilmekle suçlar. Hilmi Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 192-193.

⁵⁸ Sadr-ı Esbak Kâmil Paşa, *Hatırat-ı Siyâsiyyât (Der-ubde-i Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni)*, Matbaa-i Ebuuzziya, Konstantiniyye 1329, s. 197. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Kâmil Paşa'nın bu tavrını Sultan Abdülhamit'e yönelik eleştirileri kadar sert bir üslupla şu şekilde eleştirir: "Padişahın muamelesi -mader zad illeti olan vehm-i vesvesesinin doğurduğu- fart-ı istibdadın mahsulü ve hakk-ı adlin menfuri olduğu bedihidir. Fakat -Devlet-i Aliyye teb'asından olan- Kâmil Paşa, düvel-i muazzamanın mahmisi midir ve 'muamele-i vakı'a -umur-ı dahiliyeden değil de- mesalih-i hariciyeden midir ki süfera, baş tercümanlarını saraya isal ve 'beyan-ı teaccüb veya teessüf' ediyorlar. 'Hünkâr da istiklâlden mahrum ve süferanın emr-i nehyine mahkûm bir hükümet-i tâbianın hükümdarı mıdır ki onların 'teaccüb veya teessüf' etmeleri üzerine fikrini tahvil ediyor? Bu haller vücuh-ı adide ile 'teaccüb veya teessüf'e sezadır. Mahmi her kim olursa olsun, ecnebi elçiler tarafından himaye olduğunu -müftehirane- söylemekten ziyade 'teaccüb veya teessüf'le söylese hamiyet ve gayret-i vataniyyesini isbat etmiş olur ve o zaman müftehirane söylemek hakkını kazanır. Şu hakikati söylemelidir ki ecnebilerin bu türlü -muhill-i istiklal- tahakkümlerinin haclet ve hücneti (el-bâdi azlam) kaidesince mahmillerden ziyade padişaha tealluk eder." İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1969, III. Cilt, IX. Cüz, s. 1372-1373.

⁵⁹ Halep Vali Vekili Zihni Paşa'dan Sadaret'e 13 Teşrîn-i Sâni 1311 (25 Kasım 1895) tarihli telgraf; BOA. A.VRK. nr. 163/33. Aynı tarihli başka bir telgraf; BOA. A.VRK. nr. 163/38.

gelmesinden kısa süre sonra Halep Valiliği'ne, Selanik Valisi Hasan Fehmi Paşa'nın atanması gündeme geldi ve Hasan Fehmi Paşa'dan bir an evvel Halep'e giderek vazifesine başlaması istendi. Vekâleten Halep Valiliği'ni yürüten Zihni Paşa'ya da Hasan Fehmi Paşa Halep'e ulaşır ulaşmaz İstanbul'a dönmesi emredildi. Dolayısıyla Zihni Paşa merkeze alınmış oldu⁶⁰. Ancak Hasan Fehmi Paşa da Halep Valiliği görevine pek istekli değildi ve Selanik'ten Sadaret'e çektiği bir telgrafla 'ilerleyen yaşı ve bazı rahatsızlıkları dolayısıyla' bu görevi kaldıracak durumda olmadığını belirterek bu vazifeden affını istedi⁶¹. Hasan Fehmi Paşa'nın talebi de uygun görülerek, Paşa kısa süre sonra Rüsûmât Emîni Râif Paşa ile "tahvil-i me'mûriyyet" yaptırıldı ve Rüsûmât Emînliği görevine getirilerek İstanbul'da kalması sağlandı. Onun yerine ise, Rüsûmât Emînliği'nden alınan, devrin tanınmış devlet adamlarından Köse Mehmet Râif Paşa Halep Valisi olarak atandı⁶².

Râif Paşa'nın Halep Valiliği Döneminde Yaşanan Problemler

Bu son değişikliğin ardından Râif Paşa kısa süre içinde Halep'e gelerek vazifesine başladı. Râif Paşa'nın Halep'te göreve başlaması, ülke genelinde Ermeni isyanlarının yoğunlaştığı bir döneme denk gelmişti. Paşa, vilayet genelinde bu tür kargaşaların en yoğun olduğu dönemde Halep Valiliği'ne atanmıştı ve yaşanan karışıklıkların ardından idarî yapının kısa sürede düzene sokulması gerekiyordu. Dolayısıyla yeni valinin görevi pek kolay değildi. Midhat Paşa'nın maiyetinde yetişen devlet adamlarından olan Râif Paşa idarecilik konusunda oldukça tecrübeli bir isimdi. Tuna Vilayeti'nde Midhat Paşa ile birlikte başlayan bürokratik kariyerini çeşitli bölgelerde yürüttüğü mutasarrıflık vazifeleriyle ilerletmiş, Ticaret ve Ziraat Nazırlığı ile Nafia Nazırlığı'nda bulunarak idarî tecrübelerini geliştirmişti. Bunların ardından atandığı valilikler de vilayet idaresi konusunda tecrübe kazanmasını sağlamıştı. Tüm bu özelliklerine

⁶⁰ Sadaret'ten Hasan Fehmi Paşa ve Zihni Paşa'ya 8 Kânûn-ı Evvel 1311 (20 Aralık 1895) tarihli şifre telgrafname; *BOA. BEO.* nr. 718/53841; Sadaret'ten Dâhiliye Nezâreti'ne 9 Kânûn-ı Evvel 1311 (21 Aralık 1895) tarihli tezkire; *BOA. BEO.* nr. 719/53853.

⁶¹ Selanik Valisi Hasan Fehmi Paşa'dan Sadaret'e 9 Kânûn-ı Evvel 1311 (21 Aralık 1895) tarihli telgrafname; *BOA. BEO.* nr. 723/54182.

⁶² 14 Kânûn-ı Evvel 1311 (26 Aralık 1895) tarihli irâde; *BOA. İrade-Dâhiliye (İ.DH.)* nr. 1330/1313.B/16. Hasan Fehmi Paşa'nın atandığı valiliğe gelmemesi, Halep Salnamelerinde "...devletlü Hasan Fehmi Paşa hazretleri teşriflerinden evvel tahvil-i memuriyet buyurmuşlardır..." şeklinde zikredilir. *Salname-i Vilayet-i Halep*, 1318/1900, s. 75. Hasan Fehmi Paşa ile Raif Paşa arasındaki görev değişikliği, ülke genelindeki diğer bazı atamalarla birlikte, İstanbul'daki İngiliz Sefareti tarafından kısa süre içinde İngiltere Hükümeti'ne de bildirilmişti. Sir P. Currie to the Marquess of Salisbury, 31 December 1895, FO, 424/186, No. 22, p. 8'den naklen, Muammer Demirel, *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918)-British Documents on Armenians*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 74.

karşın Râif Paşa'nın fitratında olan mülayim tavrı, Halep gibi karışık bir vilayetin idaresinde onun en önemli dezavantajıydı⁶³.

Büyük oranda, genel manadaki bu tavrı yüzünden Paşa, Halep Valiliği görevinde bulunduğu dönemde, o sırada "Halep ve Adana Fevkalade Umum Kumandanı" sıfatıyla bölgedeki askerî birliklerin başında bulunan Mirliva Ali Muhsin Paşa ile uzun süreli bir çatışma yaşadı. İki yetkilinin birbirlerine yönelik suçlamalarıyla derinleşen çatışma, Râif Paşa'nın Halep valiliğinden ayrılışına kadar sürecek, hatta Ali Muhsin Paşa'nın Râif Paşa'ya yönelik suçlamaları Paşa'nın görevinden azline giden süreci hazırlayacaktır. Çatışma sebeplerinin başında da Ermeni hareketlerine karşı yapılacaklar konusu geliyordu. Ali Muhsin Paşa'nın Râif Paşa'ya yönelik eleştirilerinin en önemlilerinden birisi; Paşa'nın tespit edilen kimi fesad cemiyeti üyelerine ve genel olarak Ermeni meselesine dair uygulamalarında müsamahakâr davrandığı iddiasıydı⁶⁴. Sultan II. Abdülhamit'in de bu süreçte Ali Muhsin Paşa'ya daha yakın durduğu anlaşılmaktadır. Ali Muhsin Paşa'nın yukarıdaki şikâyetinden bir süre önce, özellikle Ermeni hadiselerinin biraz olsun durulmasından sonra, o sırada Mirliva rütbesinde olan Ali Muhsin Paşa'ya feriklik rütbesi verilerek generalliğe yükseltilmişti⁶⁵.

İki yetkili arasında ortaya çıkan bu ilk gerginliğin ardından devam eden karşılıklı iddialar üzerine İstanbul, Halep'teki iki yetkili arasındaki sorunu anlamak üzere Halep'e bir heyet gönderecektir ve bu da sorunun çözümünü sağlayamayacaktır. Yukarıdaki iddianın üzerinden yaklaşık bir yıl geçtikten sonra Râif Paşa'nın Mabeyn'e yazdığı bir yazıya göre de; kumandan ile aralarındaki sorun şahsî sebeplerden değil, vilâyet idaresiyle ilgili kimi görüş ayrılıklarından kaynaklanmaktaydı⁶⁶.

Ali Muhsin Paşa Eylül 1898'de İstanbul'a gönderdiği bir yazısında vali ile aralarındaki çatışmanın sorumlusunun Vali Râif Paşa olduğunu belirtiyor, ayrıca Râif Paşa'nın kendisine iftira atarak yalan söylediğini belirtiyordu. Kendisi emirlere hiçbir zaman itiraz etmemiş, her zaman itaat etmişti. Vilayette her anlamda asayişin teminini sağlamaktan (Ermeni hadiseleri, Arap bedevilerle ilgili

⁶³ Râif Paşa'nın hayatı hakkında bkz. Ramazan Erhan Güllü, "Münşî ve Muhlis Bir Midhat Paşa Yetiştirilmesi: Köse Mehmet Râif Paşa (1836-1911)", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 17, İstanbul 2011, s. 71-112.

⁶⁴ Ali Muhsin Paşa'nın daha önceki bir yazısına cevâben, Mabeyn Baş Kitâbeti'nden Halep ve Adana Fevkalâde Umûm Kumandanı Ali Muhsin Paşa'ya 21 Ağustos 1313 (2 Eylül 1897) tarihli şifre; *BOA. Y.PRK.BŞK.* nr. 53/131.

⁶⁵ 13 Mart 1313 (25 Mart 1897) tarihli irâde; *BOA. İrâde-Taltifat (İ.TAL.)* nr. 110/1314.L/148.

⁶⁶ Halep Valisi Râif Paşa'dan Mâbeyn Baş Kitâbeti'ne 11 Ağustos 1314 (23 Ağustos 1898) tarihli şifre; *BOA. Yıldız Perâkende Evrakı Umûm Vilâyetler Tabiratu (Y.PRK.UM.)* nr. 43/29.

sorunlar) başka bir gayesi olmadığını belirten Ali Muhsin Paşa'ya göre, Vali Râif Paşa asayiş problemlerinde kendisi ile müzâkereye dâhi tenezzül etmiyor, her şeyi kendi istediği şekilde çözmeye çalışıyordu⁶⁷.

Kumandan ve vali arasındaki çatışmanın gittikçe şiddetlenmesi üzerine Dâhiliye Nezâreti, bu durum “*asâyîş-i mahalliyeyi ihlâl etmek isti'dadını gösterdiği*” için, Sadaret'ten iki yetkiliden birinin oradan uzaklaştırılmasını talep etmiş ve hatta Râif Paşa'nın iki defa nezârete sunduğu istifa dilekçesi de Sadaret'e iletilmiş⁶⁸, ancak bu teklifler o sırada kabul edilmemişti. İkilinin birbirlerine yönelik karşılıklı suçlamalarına rağmen Sultan II. Abdülhamit ve Bâb-ı Âlî yönetimi Ali Muhsin Paşa'ya daha yakın durmaya devam ediyorlardı. Ermenilerin yeni bir hadise çıkarma ihtimaline karşılık vilayetin geneli sürekli kontrol altında tutuluyor ve merkezden Ali Muhsin Paşa'nın bizzat kontrolü elinde bulundurması isteniyordu. Zeytun'da yeni bir isyan hazırlığı yapıldığı ve Haçin'li Ermenilerin de bu isyana destek vermek için ayaklanmalarının sağlanmaya çalışıldığı şeklinde gelen ihbarlar üzerine Ali Muhsin Paşa'dan yine bizzat bölgeyi tahkik etmesi istendi. Bunun üzerine Paşa, bölgedeki askerî birliklerin sayısını artırdığı gibi, yine teftişe çıkarak civar köylerin neredeyse tamamını dolaştı. Sürekli teftişleriyle bölgedeki “istikrar ve asayiş” düzene koyduğu gibi dolaştığı Ermeni köylerinin ileri gelenleri ve din adamlarına nasihatlarla bulunarak yeni bir kargaşaya meydan verilmemesi için onların da ahalilerine gerekli tenbihatta bulunmalarını istedi⁶⁹. Ayrıca tahkikat sırasında özellikle Hınçak Komitesi mensubu birçok kişi tutuklanmış ve komiteye ait olan çeşitli yazışmalar ele geçirilerek, onlara da el konulmuştu⁷⁰.

Paşa'nın bu çalışmaları Avrupa Sefaretlerinin de eleştirilerini beraberinde getiriyordu. İngiliz Sefareti İskenderun, Mersin, Antakya ve Süveydiye'de Ermenilerin tutuklandığını bildiriyor ve olayların tekrar zuhur etmesi korkusuyla bölgedeki köylerin ihtiyati tedbir olarak Ferik Ali Muhsin Paşa tarafından sıkı takibata alındığını belirterek, bu sıkı kontrol durumuna artık son verilmesini istiyordu. Sefarete göre; “tamamıyla sükûnette bulunan Ermeniler” sert askerî önlemlerle baskı ve şiddet altında tutuluyorlardı. ‘Başta Kumandan Ali Muhsin Paşa olmak üzere bölgedeki askerî yetkililer Ermenilerin yeni bir ayaklanmaya girişecekleri düşüncesiyle sert askerî önlemler alıyorlardı fakat o sırada yetkililerin bu şüphelerini teyid edecek hiçbir hadise zuhura gelmemişti. Eğer

⁶⁷ Ferik Ali Muhsin Paşa'dan Mabeyn Baş Kitâbeti'ne 4 Eylül 1314 (16 Eylül 1898) tarihli şifre; BOA. *Yıldız Perâkende Evrakı Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK.)* nr. 144/36.

⁶⁸ Dâhiliye Nezâreti'nden Sadaret'e 23 Kânûn-ı Sâni 1314 (04.02.1899) tarihli tezkire; BOA. *Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi (DH.MKT.)* nr. 2164/100.

⁶⁹ Ali Muhsin Paşa'dan Sadaret'e 8 Eylül 1313 (20 Eylül 1897) tarihli şifre telgrafname; BOA. BEO. nr. 39/70 lef 1; Ali Muhsin Paşa'dan Sadaret'e 18 Eylül 1313 (30 Eylül 1897) tarihli şifre telgrafname; BOA. A.MKT.MHM. nr. 653/3 lef 3.

⁷⁰ Ferik Ali Muhsin Paşa'dan Erkân-ı Harbiye Dairesi'ne 6 Teşrin-i Evvel 1313 (18 Ekim 1897) tarihli şifre telgrafname; BOA. BEO. nr. 42/9 lef 1.

gerçekten yeni bir kargaşa yaşanması istenmiyorsa bir an önce bu baskı ortamının yumuşatılması gerekiyordu⁷¹. Ali Muhsin Paşa'ya göre ise; İngiliz Sefareti'nin iddiaları, Ermeni komitelerinin mektuplaşma ve diğer haberleşmelerine aracılık eden İskenderun'daki İngiliz Konsolosu kaynak alınarak ortaya atılıyordu ve bu açıdan da bu ifadelerin hiçbir ehemmiyeti yoktu. Alınan askerî önlemler yeni bir isyan ve kargaşaya meydan vermemek için kontrolü sağlamak çabasından başka bir şey değildi ve belli bir gruba karşı şiddet içeren herhangi bir faaliyet de meydana gelmiş değildi⁷². Vilayet genelinde "emniyet ve asayiş istikrar ederek", "ahali-i Müslime ile gayr-ı Müslime arasındaki münazaat bertaraf olunmuştu." Herkes işiyle gücüyle uğraşmakta, herhangi bir yerde yeni bir karışıklık vukuuna sebep olabilecek olumsuz bir durum bulunmamaktaydı⁷³. Paşa'nın bu açıklamalarına karşılık Sultan II. Abdülhamit de, Ali Muhsin Paşa'yı çalışmalarından dolayı desteklemeye devam ediyordu. Bir süre sonra "ikinci rütbeden mecidi nişan-ı zîşanı" ile taltif edilen⁷⁴ Ali Muhsin Paşa aynı zamanda Halep ve Adana vilayetlerindeki mühim askerî ve resmî mekânların inşasına nezaret etmekle de görevlendirilmişti⁷⁵.

Ali Muhsin Paşa bir taraftan vilayette etkisini artırırken diğer taraftan da Vali Râif Paşa ile çatışmaya devam ediyor ve vali hakkında Sultan'a jurnaller göndermeyi sürdürüyordu. İkili arasındaki ilişkiler gerginliğini sürdürürken, 1900 yılı başlarından itibaren Ali Muhsin Paşa, Sultan'a artık Vali Râif Paşa'nın vilayet idaresinden iyice elini çekmiş olduğunu bildiren telgraflar çekmeye başlayacaktı. Karşılıklı şikâyetlerin artmasıyla 1900 yılı Haziran ayı başlarında Râif Paşa Halep Valiliği görevinden azledildi⁷⁶.

Enis Paşa'nın Halep Valiliği'ne Tayini ve Azli

Râif Paşa'nın azli sonrası Halep Valiliği'ne eski Basra Valisi Enis Paşa tayin edildi⁷⁷. Ancak Enis Paşa'nın Halep'e tayini sonrası idareciler Avrupa Sefaretlerinin sert protestolarıyla karşılaşmışlar. Protestoların sebebi Enis Paşa'nın 1895-1896 olayları sırasında Diyarbakır Valisi iken isyancı Ermenilere yönelik tutumuydu. Paşa'nın bu konudaki tutumu o dönemde de sefaretlerin protestolarına sebep olmuştu. Özellikle İngiltere ve Fransa Sefaretleri, Hariciye

⁷¹ İngiliz Sefareti'nin Hariciye Nezareti'ne 25 Ekim 1897 tarihli takrir; *BOA. HR.SYS.* nr. 2792/62. İngiliz Sefareti'nin takrirı hakkında Hariciye Nazırı'nın Sadaret'e 18 Teşrîn-i Evvel 1313 (30 Ekim 1897) tarihli tezkiresi; *BOA. A.MKT.MHM.* nr. 653/8 lef 2.

⁷² Ferik Ali Muhsin Paşa'dan Sadaret'e 24 Teşrîn-i Evvel 1313 (5 Kasım 1897) tarihli şifre telgrafname; *BOA. A.MKT.MHM.* nr. 653/8 lef 5.

⁷³ Ferik Ali Muhsin Paşa'dan Erkân-ı Harbiye Dairesi'ne 29 Teşrîn-i Evvel 1313 (10 Kasım 1897) tarihli şifre telgrafname; *BOA. BEO.* nr. 43/64 lef 2.

⁷⁴ 20 Şubat 1313 (4 Mart 1898) tarihli irâde; *BOA. İ.TAL.* nr. 132/1315.L/073.

⁷⁵ Maliye Nezareti'nden Sadaret'e 7 Teşrîn-i Sâni 1314 (19 Kasım 1898) tarihli tezkire; *BOA. BEO.* nr. 1234/92478.

⁷⁶ Ramazan Erhan Güllü, a.g.m., s. 90-92.

⁷⁷ 12 Haziran 1316 (25 Haziran 1900) tarihli irâde; *BOA. İ.DH.* nr. 1375/1318.S/53.

Nezâreti'ne başvurarak, Enis Paşa'nın Halep Valisi olarak tayininden vazgeçilmesini istiyorlar ve Paşa'nın "ahval-i sabıkasına ve Halep'in de ehemmiyet-i mevkiyyesine mebni oraya tayininin münasib olmadığı"ni belirtiyorlardı. Sefaretlere göre, Paşa'nın Diyarbakır'daki görevi sırasındaki "harekâtı Avrupaca şayi olmuş ve parlamentolarda dahi mevzu-bahs edilmiş" idi. Nezaret cevap olarak, Paşa'nın faaliyetlerinde herhangi bir sakıncalı durum olmadığını, itirazlara konu olan Diyarbakır Valiliği görevinden sonra kendisinin Basra Valisi olarak atandığını ve orada da uzun zaman görev yaptığını belirterek, Paşa'nın Basra valiliği sırasında herhangi bir itirazın meydana gelmediğini ifade etti. Fakat buna cevâben de sefaretler, Basra Vilayeti'nin oldukça uzak ve çok ehemmiyeti olmayan bir bölge olduğu için bu konuda herhangi bir itiraz dile getirmediklerini, Halep'in ise mevki olarak önemi ve içinde bulunduğu nazık durum sebebiyle Basra ile mukayese edilemeyeceğini, dolayısıyla Enis Paşa'nın orada görevlendirilmemesi gereken hassas bir bölge olduğunu ifade ediyorlardı⁷⁸.

II. Abdülhamit bu itirazlara rağmen, Enis Paşa'nın bir vali için aranan vasıflara sahip olduğunu ve ülkede sağlanmaya çalışılan şeyin de "emniyet ve sükûn ve asayiş ve rahat-ı memleketin devam ve istikrarı olub, vali paşanın bu maksadın istihsalince kifayetsizliği görüldüğü halde yine tebdili (*görevden alınması*) emr-i tabii bulunacağı"ni belirterek, Paşa'nın Halep Valiliği'ne atanmasında bir değişiklik olmadığı yolunda yeni bir irâde çıkardı⁷⁹. Bundan birkaç gün sonra da Enis Paşa Halep'e giderek vilayet işlerini devraldı⁸⁰.

Enis Paşa Halep'teki vazifesini devraldığına, bölgedeki konsoloslar tarafından, yeni bir vali göreve başladıktan sonra mutad olan resmî ziyaretler yapılmadığı gibi, valilikçe belirlenen bir gün ve saatte ziyaretlerin kabul olunacağı duyurulduğu ve bu durum da "muamelat-ı resmîyeden bulunduğu" halde, tercümanları aracılığıyla vilayete cevap veren konsoloslar, yeni valiye herhangi bir ziyarette bulunmayacaklarını bildirdiler⁸¹.

Ayrıca sefaretler yeni vali Halep'e gider gitmez vilayette yeni problemler çıktığını iddia ediyorlardı. İngiltere'nin İstanbul Sefareti, yeni Halep Valisi Enis Paşa'nın vilayete ulaştığından beri bölgede huzursuzluğun devam etmekte olduğunu, bu durumun sebebinin araştırılarak, "bir uygunsuzluk vukuuna

⁷⁸ Hariciye Nezâreti'nden Sadaret'e 26 Haziran 1316 (9 Temmuz 1900) tarihli tezkire; *BOA. Yıldız Sadaret Husûsî Mârûzât Evrakı (Y.A.HUS.)* nr. 408/38 lef 2.

⁷⁹ II. Abdülhamit'in 29 Haziran 1316 (12 Temmuz 1900) tarihli husûsî irâdesi; *BOA. İrâde-Husûsî (İ.HUS.)* nr. 83/1318.Ra/40.

⁸⁰ Halep Valisi Enis Paşa'dan Sadaret'e 1 Temmuz 1316 (14 Temmuz 1900) tarihli şifre telgrafname; *BOA. Y.A.HUS.* nr. 408/46 lef 2.

⁸¹ Halep Valisi Enis Paşa'dan Sadaret'e 8 Temmuz 1316 (21 Temmuz 1900) tarihli şifre telgrafname; *BOA. Y.A.HUS.* nr. 408/62 lef 2.

meydan verilmemesi” gerektiğini belirtti⁸². Sefaret ve konsolosluklarının buradaki faaliyetleriyle birlikte, İngiltere basınında da Enis Paşa’yı “Ermeni katliamının tertipçilerinden olmakla” itham eden haber ve yazılar yayınlanıyordu⁸³.

Sefaretlerin Enis Paşa hakkındaki bu şikâyetlerine karşılık Paşa Diyarbakır Valisi iken Ermeni komitelerinin faaliyetlerine karşı aldığı önlemler sadece Müslümanlar tarafından değil bölgedeki diğer gayr-ı Müslimler tarafından da takdirle karşılanmıştı. Örneğin Süryani Patriği olaylardan sonra Diyarbakır’dan Sadaret’e yolladığı tahriratında, Ermeni fesedesî tarafından çıkarılan olaylar sırasında Vali Enis Paşa’nın her kesimden ahalinin huzurunu temin için özenle çalıştığını ve onun çalışmaları sayesinde vilayette huzurun tesis edilebildiğini anlatıyordu. Patrik Sadaret’ten ayrıca, fesadçılara karşı çalışmalarıyla bölgedeki Müslim ve gayr-ı Müslim ahalinin huzurunu sağlayan Paşa’nın “rütbesinin terfiiyle taltifini” talep ediyordu⁸⁴.

Buna rağmen Halep’teki görevi dolayısıyla Paşa’ya yönelik tepkilerin iyice artması üzerine Sultan II. Abdülhamit “görülen lüzum ve icab-ı maslahata mebni Halep Valisi Enis Paşa hazretlerinin” hasta olduğu bahanesiyle “hanesinden çıkmayarak ve kimse ile görüşmeyerek” Kumandan Ali Muhsin Paşa’yı şimdiden kendine vekil yapmasını istedi⁸⁵ ve durum hemen telgrafla Enis Paşa’ya da bildirildi⁸⁶. Padişahın bu irâdesi üzerine Enis Paşa ertesi gün görevini vekâleten Ali Muhsin Paşa’ya devretti ve durumu İstanbul’a bildirdi. Ancak Enis Paşa, bu hâlin idare tarafından ne kadar gizlenmeye çalışılsa da konsoloslarca kendi nüfûzlarının bir başarısı olarak değerlendirileceğini ve bunu bir iftihar

⁸² Hariciye Nazırı’ndan Sadaret’e 31 Temmuz 1316 (13 Ağustos 1900) tarihli tezkire; *BOA. Y.A.HUS.* nr. 409/73 lef 2.

⁸³ Londra’daki Osmanlı Elçiliği’nden Mabeyn’e 20 Temmuz 1900 tarihli tahrirat; *BOA. Yıldız Perâkende Evrak-Elçilik ve Şebbenderlik Tahriratları (Y.PRK.EŞA.)* nr. 35/107.

⁸⁴ “Geçenlerde bazı Ermeni fesedesinin Anadolu Vilayat-ı Şahanesi’nin her tarafında ikâma sebep oldukları iğtişâşat Diyarbakır’a kadar sirayet etmiş ise de saye-i kudret-vaye-i hazret-i padişahide cümleden ziyade bez-i mesai ve gece gündüz hâb-ü-rahâtı terk ederek metbû-i mufahham ve muazzamamız olan padişah-ı tebea-perver efendimizin hazret-i tacidarilerine muvafık suretde hareket eylediğini müşahade eylediğim Diyarbakır Vilayet-i Aliyyesi Valisi atufetli Enis Paşa hazretleri umumun emr-i istirahat ve huzurları uğrunda ittihaz buyurdıkları tedabir-i meşkure eseriyle cümleye mucib-i temin olduğu ... zat-ı akdes-i hazret-i mülûkaneye muvafık suretde hareket eden bendegân(ın) ... beyne’l-akran mucib-i fahr ü mübâhat olmak üzere rütbesinin terfiiyle emsali misüllü taltif buyrulması ...” Süryani Patriği’nin Diyarbakır’dan Sadaret’e yolladığı 9 Mayıs 1312 (21 Mayıs 1896) tarihli tahrirat; *BOA. A.VRK.* nr. 140/19.

⁸⁵ II. Abdülhamit’in 18 Ağustos 1316 (31 Ağustos 1900) tarihli husûsî irâdesi; *BOA. İ.HUS.* nr. 84/1318.Ca/23.

⁸⁶ Sadaret’ten Halep Vilayeti’ne aynı tarihli şifre telgrafname; *BOA. BEO.* nr. 1972/147831. Durum ayrıca askerî makamlara da bildirildi. Sadaret’ten Seraskerliğe aynı tarihli tezkire; *BOA. BEO.* nr. 1972/147832.

konusu yapacakları gibi daha başka birçok şayiye yol açacağını düşünüyordu. Yabancı baskısıyla bir valinin görevini terk etmek zorunda kalmasının “tebe’a-i sadıka ve alelhusus bütün ahali-i İslamiyece” kabul edilemez olduğunu belirten Paşa, durumun hâsıl edeceği su-i tesirata dikkat çekerken konsololarla birlikte Ferik Ali Muhsin Paşa’yı da suçluyordu. Raif Paşa’nın valilik döneminde olduğu gibi Enis Paşa da Ali Muhsin Paşa ile birtakım problemler yaşamıştı. Sadaret’e çektiği telgrafında Enis Paşa; “öteden beri vali olmak arzusunda bulunan” ve bu konuda her yola müracaatta kusur etmeyen Ali Muhsin Paşa’nın “bu işte de dahil olduğundan şüphe buyrulmamalıdır” demişti⁸⁷.

Paşa’nın bu itirazına rağmen Sultan II. Abdülhamit’in tavrında bir değişiklik olmadı. İdareyle ilgili yetkiler Ali Muhsin Paşa’ya devredildiği gibi bu durumun ne kadar süreceği de belli değildi. Enis Paşa evinden ayrılmaması ile ilgili emrin üzerinden on beş gün geçtikten sonra, İstanbul’dan, bu durumun daha ne kadar devam edeceğini sordu⁸⁸. Bu telgrafına cevap alamayan Paşa, birkaç gün sonra aynı konuyu tekrar sordu⁸⁹ ancak yine herhangi bir cevap alamadı. Vali yaklaşık bir aydır hiçbir görev yapmadan ve hiçbir resmî görüşmede bulunmadan, bir anlamda evine hapsedilmişti. Sultan II. Abdülhamit, Enis Paşa’nın şikâyetlerini dikkate almadığı gibi Ali Muhsin Paşa’yı daha çok desteklemeye başlamıştı. Ali Muhsin Paşa kısa süre sonra “Murassa Nişân-ı Âlî-i Osmânî” ile taltif edildi⁹⁰. Taltifat irâdesi çıkmadan önce Paşa’nın nişân ile ödüllendirileceği kendisine bildirilmişti ve Paşa, şahsına yönelik bu iltifattan dolayı Sultan Abdülhamit’e “uğruna yüzler ve gözler sürerek arz-ı şükranıyet” ederken, kendisine duyulan güven sayesinde vilayette “mugayir-i rıza-yı hal vukuuna katiyen meydan verilmeyeceğini” de bir kez daha taahhüt etmişti⁹¹.

Vilayetteki bu durum mevcut haliyle iki yıla yakın bir süre devam edecekti. Bu süreç boyunca konsololar ve yabancı basın Enis Paşa’nın tamamen görevden alınması için uğraşmaya devam etmişlerdi. Onlara göre, Enis Paşa bir an evvel Halep Valiliği görevinden azledilmeliydi. Hatta Halep’teki konsololar, Enis Paşa burada görev yaptığı sürece onunla kesinlikle resmî bir ilişki

⁸⁷ Haleb Valisi Enis Paşa’dan Sadaret’e 19 Ağustos 1316 (1 Eylül 1900) tarihli şifre telgrafname; *BOA. Y.A.HUS.* nr. 410/22 lef 2.

⁸⁸ Haleb Valisi Enis Paşa’dan Sadaret’e 2 Eylül 1316 (15 Eylül 1900) tarihli şifre telgrafname; *BOA. Y.A.HUS.* nr. 410/62 lef 2.

⁸⁹ Haleb Valisi Enis Paşa’dan Sadaret’e 6 Eylül 1316 (19 Eylül 1900) tarihli şifre telgrafname; *BOA. Y.A.HUS.* nr. 410/78 lef 2.

⁹⁰ 5 Teşrîn-i Sâni 1316 (18 Kasım 1900) tarihli irâde; *BOA. İ.TAL.* nr. 231/1318.B/125. Sadaretin Maliye Nezareti’ne konuyla ilgili 11 Teşrîn-i Sâni 1316 (24 Kasım 1900) tarihli tezkiresi; *BOA. BEO.* nr. 1586/118946.

⁹¹ Ali Muhsin Paşa’dan Mâbeyn Baş Kitabete 18 Eylül 1316 (1 Ekim 1900) tarihli şifre; *BOA. Y.PRK.ASK.* nr. 164/18.

kurmayacaklarını belirtmeye devam etmişler ve bu karar çerçevesinde yerel idare ile münasebetlerini kesmişlerdi⁹².

Hem konsoloslar Paşa'nın Halep'e tayinin üzerinden o kadar zaman geçmesine rağmen vilâyet idâresiyle hâlen hiçbir resmî münasebette bulunmuyorlar hem de İstanbul'daki sefirler ısrarla Paşa'nın Halep'teki görevinden azledilmesi yönünde baskı yapmaya devam ediyorlardı⁹³. II. Abdülhamit, doğrudan bu müracaatlar üzerine Enis Paşa'yı görevden almasının devlet idaresini düşüreceği durumun farkındaydı ancak bu baskılar karşısında Batılı devletleri tamamen karşısına alabilecek bir durumda da değildi. Fransa, Rusya ve İngiltere sefirleriyle Avusturya maslahatgüzârının bu konuda birlikte yaptıkları yeni bir müracaat sonrası II. Abdülhamit, bu şikâyetleri göz önüne alarak Enis Paşa'yı doğrudan görevinden azletmeyeceğini fakat şikâyetleri de yok saymayarak Halep'e bir tahkik memuru göndereceğini ve bu memurun orada yapacağı tahkikatın sonucuna göre bu konudaki kararını vereceğini açıkladı⁹⁴.

Fakat elçi ve konsolosların baskıları Enis Paşa'nın artık Halep'te görev yapamayacağını ortaya çıkarmıştı. Özellikle dış işleriyle ilgili yetkililer Halep'teki durumun bu şekilde sürdürülmemesi gerektiğini düşünüyorlardı. "Halep gibi mühim bir vilayette" konsoloslarla vilayet idaresinin resmî münasebette bulunamaması münasip görülmediğinden, Enis Paşa'nın başka bir görevle taltif edilerek Halep'te "münasebet-i resmîyenin" iade olunması gerektiğini belirtiyorlardı. Enis Paşa'nın bir an önce bu görevden azledilerek yerine münasip birinin tayin edilmesi gerekiyordu⁹⁵.

Bütün bu olaylar üzerine II. Abdülhamit, Enis Paşa'nın Halep Vilayeti'ni "hüsn-i idâre edememekte olduğundan" azledilerek, Sadaret de uygun bulursa yerine eski Bitlis Valisi ve Sason hadisesinin tahkik memurlarından Mecid Bey'in atanmasının uygun olacağını belirtti⁹⁶. Sadaret'in de Padişahın talebinin münasip olduğunu bildirmesi üzerine Enis Paşa Halep Valiliği görevinden azledilerek yerine Mecid Bey Halep Valisi olarak atandı⁹⁷. Enis Paşa'nın görevden alınması birçok kesim tarafından olduğu gibi Amerikan basınca da bölgedeki

⁹² "In Foreign Lands", *The New York Times*, 3 March 1902.

⁹³ Amerikan basınında, İstanbul'daki elçilerin baskıları neticesinde Enis Paşa'nın görevinden alınıp merkeze çekildiğine dair yazılar çıkıyordu. "Turkish Vali to be Recalled", *The New York Times*, 24 February 1902.

⁹⁴ II. Abdülhamit'in Sadaret'e 18 Şubat 1317 (3 Mart 1902) tarihli irâdesi; *BOA. Y.PRK.BŞK.* nr. 66/26.

⁹⁵ Tahrirat-ı Hariciye Kâtibinden Mabeyn'e 26 Mart 1318 (8 Nisan 1902) tarihli tezkire; *BOA. Yıldız Perâkende Evrakı-Hariciye Nezâreti Mârûzâtı (Y.PRK.HR.)* nr. 33/69.

⁹⁶ II. Abdülhamit'in Sadaret'e 29 Ağustos 1318 (11 Eylül 1902) tarihli irâdesi; *BOA. Y.PRK.BŞK.* nr. 67/14.

⁹⁷ Mecid Bey'in Halep Valiliği'ne atanmasının münasip olduğuna dair Sadrazam tarafından Mabeyn Baş Kitâbet'e sunulan 31 Ağustos 1318 (13 Eylül 1902) tarihli tezkire; *BOA. Y.A.HUS.* nr. 434/35.

konsolosların -özellikle İngiltere ve Avusturya konsoloslarının- başarısı olarak değerlendirilmiştir⁹⁸.

Sonuç

Enis Paşa'nın Halep Valiliği'nden azlinden sonra da vilayet idarecileri arasındaki tartışmalar sürmeye devam edecekti. Mecid Bey'in valilik vazifesine başlamasından sonra da Ferik Ali Muhsin Paşa vilayetteki esas sorumlu kendisiymiş gibi hareket etmeye devam edecek, hakkında yıllardır valilerle yaşadığı problemlerin esas sorumlusunun kendisi olduğu ve vilayette kendi adına bir güç oluşturmak derdinde olduğu şeklinde şikâyetler yapılmaya devam edilmekle birlikte Sultan II. Abdülhamit, Paşa'yı desteklemeyi sürdürecektir. Sultan II. Abdülhamit'in her konuyu merkezden idare edebilmek adına vilayette valiler karşısında bir askerî kumandanı ön plana çıkarması, vilayet idaresinde bir denge oluşturmak olarak yorumlanabilirse de bu durumun esas yetkili olan valileri geri plana düşürdüğü ve yönetimde ikiliğe sebep olduğu görülmektedir. Bu dönemde Halep'e tayin edilen valiler genelde Sultan'ın İstanbul'dan uzak tutmaya çalıştığı devlet adamlarıdır ve onların nazarında da Halep gibi uzak bir vilayete gönderilmek "sürgün" anlamına gelmektedir. Özellikle meşhur Sadrazam Kâmil Paşa'nın ve Midhat Paşa'nın maiyetinden olan Köse Râif Paşa'nın bu gayelerle Halep'e gönderildikleri açıktır. Ancak -yine Kâmil Paşa örneğinde görüldüğü gibi- Sultan bu dönemde birçok konuda Avrupa devletlerinin baskılarına direnebilecek güçte değildir ve zaten İngiliz yanlılığıyla meşhur olan bir devlet adamı, atandığı göreve Avrupalı sefirlerin desteği sayesinde gönderilmemesini eserinde bir övünç olarak anlatabilmektedir. Bu şekilde İstanbul'dan uzaklaştırmak amacıyla Halep'e tayin edilen valilerin orada da kendi kontrolünde hareket etmeyebileceklerini düşünen Sultan II. Abdülhamit, Ferik Ali Muhsin Paşa'yı valilerle yaşadığı sorunlar karşısında destekleyerek, onun vilayetin esas sorumlusuymuş gibi algılanabilecek tavırlarını da meşru hale getirmiştir. Vilayet idaresindeki bu sıkıntı 1908 yılında anayasanın yeniden yürürlüğe konulmasına kadar sürecektir. Hatta Meşrutiyet döneminde de bu sorunun kısa sürede çözümü mümkün olmayacaktır.

⁹⁸ *The New York Times*, 19 September 1902.

Kaynakça**Arşiv Belgeleri****(Başbakanlık Osmanlı Arşivi)**

A.MKT.MHM.: nr. 483/64; nr. 646/8; nr. 646/12; nr. 653/3; nr. 653/8; nr. 703/16.

A.VRK.: nr. 117/92; nr. 120/5; nr. 120/34; nr. 120/63; nr. 122/45; nr. 125/29; nr. 128/41; nr. 128/42; nr. 130/46; nr. 130/85; nr. 131/11; nr. 134/31; nr. 140/1; nr. 140/3; nr. 140/19; nr. 143/71; nr. 145/1; nr. 148/41; nr. 152/80; nr. 160/33; nr. 162/29; nr. 163/33; nr. 163/38; nr. 164/68; nr. 164/77; nr. 166/79; nr. 167/39; nr. 169/17; nr. 169/58; nr. 170/37; nr. 170/62; nr. 171/43; nr. 171/44; nr. 172/18; 172/48.

BEO.: nr. 39/70; nr. 42/9; nr. 43/64 nr. 702/52607; nr. 718/53841; nr. 719/53853; nr. 723/54182; nr. 1234/92478; nr. 1586/118946; nr. 1972/147831; nr. 1972/147832.

DH.MKT.: nr. 2164/100.

HR.SYS.: nr. 35/47; nr. 64/29; nr. 2790/43; nr. 2792/62.

İ.DH.: nr. 1330/1313.B/16; nr. 1375/1318.S/53.

İ.HUS.: nr. 83/1318.Ra/40; nr. 84/1318.Ca/23.

İ.TAL.: nr. 110/1314.L/148; nr. 132/1315.L/073; nr. 231/1318.B/125.

T.HFN.: nr. 660/35.

Y.A.HUS.: nr. 408/38; nr. 408/46; nr. 408/62; nr. 409/73; nr. 410/22; nr. 410/62; nr. 410/78; nr. 434/35.

Y.EE.: nr. 6/41; nr. 86/19; nr. 86/59.

Y.EE.KP.: nr. 1/33.

Y.PRK.ASK.: nr. 144/36; nr. 164/18.

Y.PRK.BŞK.: nr. 43/92; nr. 53/131; nr. 66/26; nr. 67/14.

Y.PRK.EŞA.: nr. 35/107.

Y.PRK.HR.: nr. 33/69.

Y.PRK.UM.: nr. 43/29.

Salnameler

Salname-i Vilayet-i Haleb, 1300/1882; 1309/1891; 1318/1900.

Gazeteler

İkdam.

The New York Times.

Eserler

- BAYUR, Hilmi Kâmil, *Sadrâzam Kâmil Paşa-Siyasî Hayatı*-, Sanat Basımevi, Ankara 1954.
- BAYRAKTAR, Hilmi, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004.
- BAYRAKTAR, Hilmi, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı (İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapı)*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2007.
- DEMİREL, Muammer, *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918)-British Documents on Armenians*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Eğimli Said Paşa'nın Hâtıratı I-II (1876-1880)*, (Yayına Hazırlayan: Davut Erkan), Bengi Yayınları, İstanbul 2011.
- ERASLAN, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1992.
- ERHAN, Çağrı, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Kitabevi, Ankara 2001.
- EROĞLU, Cengiz-Babuçoğlu, Murat-Köçer, Mehmet, *Osmanlı Vilayet Salmelerinde Halep*, Global Strateji Enstitüsü Yayını, Ankara 2007.
- EYİCİL, Ahmet, *Osmanlı'nın Son Döneminde Maraş'ta Ermeni Siyasî Faaliyetleri*, Gün Yayıncılık San. ve Tic. Ltd. Şti., Ankara 1999.
- GÜLLÜ, Ramazan Erhan, *Antep Ermenileri (Sosyal, Siyasi ve Kültürel Hayat)*, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010.
- GÜNAY, Nejla, *Maraş'ta Ermeniler ve Zeytun İsyancıları*, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.
- HOCAOĞLU, Mehmet, *Abdülhamit Han'ın Muhtıraları (Belgeler)*, Oymak Yayınları, İstanbul (Tarihsiz).
- İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1969, III. Cilt, IX. Cüz.
- KRİKORİAN, Mesrob K., *Armenians In The Service of The Ottoman Empire 1860-1908*, Routledge & Kegan Paul Ltd., London 1977.
- Sadr-ı Esbak Kâmil Paşa, *Hatırat-ı Siyâsiyyât (Der-uhde-i Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni)*, Matbaa-i Ebuzziya, Konstantiniyye 1329.
- SANJİAN, Avedis K., *The Armenian Communities In Syria Under Ottoman Dominion*, Harvard University Press, Cambridge – Massachusetts 1965.

Makaleler

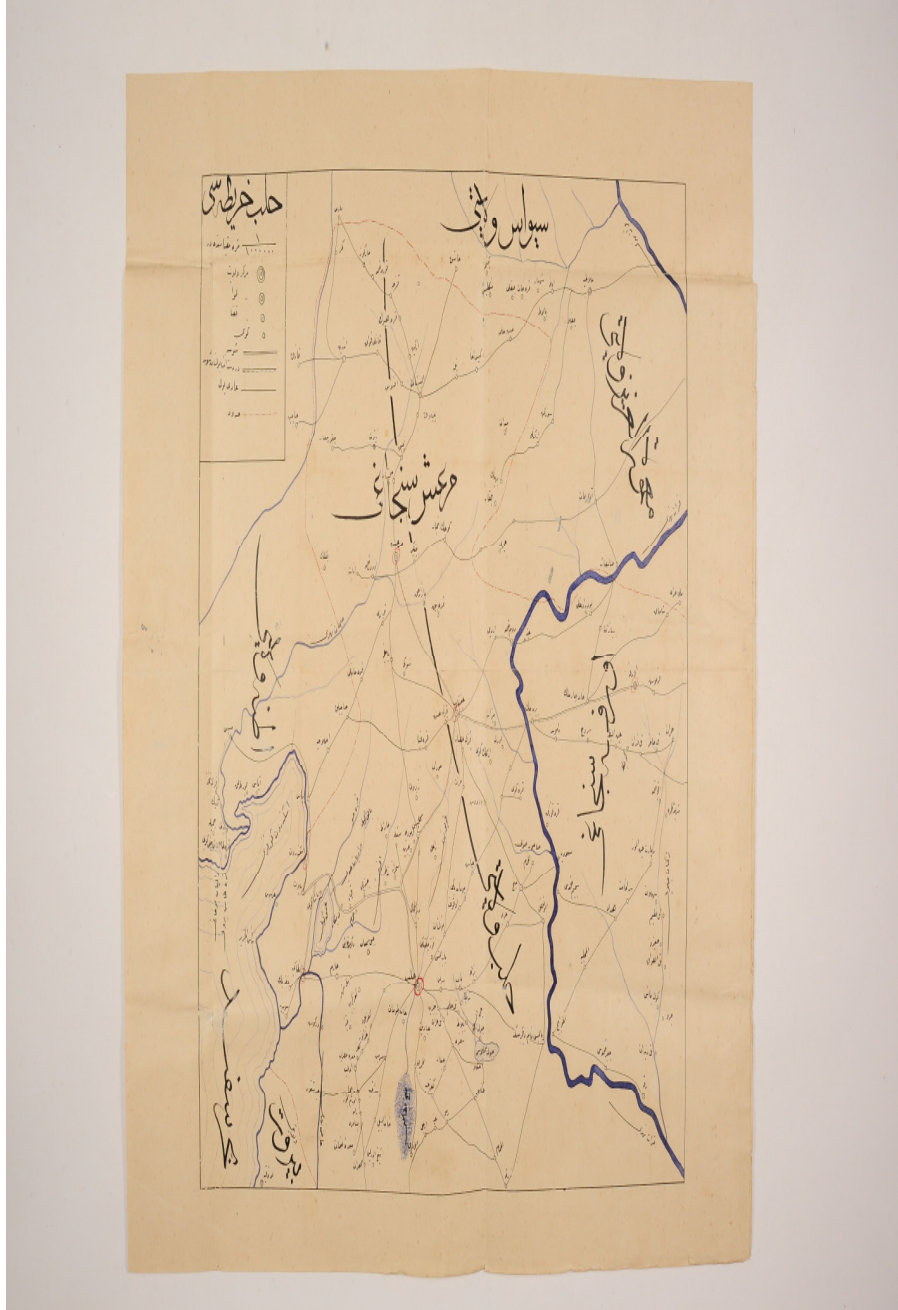
- EYİCİL, Ahmet, "1895 Maraş ve Zeytun İsyanı", *OTAM*, Sayı: 11, Ankara 2000, s. 157-210.
- GÜLLÜ, Ramazan Erhan, "16 Kasım 1895 Antep Ermeni İsyanı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 51, Yıl: 2010/1, s. 123-164.

- GÜLLÜ, Ramazan Erhan, “Münşî ve Muhlis Bir Midhat Paşa Yetiştirilmesi: Köse Mehmet Râif Paşa (1836-1911)”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 17, İstanbul 2011, s. 71-112.
- GÜNAY, Nejla, “1895 Zeytin İsyanı”, Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, (Yayına Hazırlayan: Hale Şıvgın), *Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını*, Ankara 2006, s. 429-438.
- GÜNAY, Nejla, “Kıbrıs’ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu’da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi”, *Akademik Bakış*, Cilt: 1, Sayı: 1, Ankara 2007, s. 115-126.
- KIRMIZI, Abdülhamit, “19. Yüzyılda Taşra İdaresi”, *Selçuklu’dan Cumhuriyet’e Şehir Yönetimi*, (Editörler: Erol Özvar-Arif Bilgin), Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayını, İstanbul 2008, s. 299-319.
- ÖZÜÇETİN, Yaşar-Yıldız, Sadık, “14 Şubat 1909 Hükümet Krizi Öncesinde İngiliz Gözüyle Osmanlı Hükümeti ve Meclis-i Mebusan”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal Of International Social Research*, Volume: 1/2, Winter 2008, s. 372-383.

Tezler

- KOÇAK, Ender, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Halep Vilayeti’nde Ermeni Ayaklanmaları (1895-1915)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2007.
- ÖZŞAVLI, Halil, *Urfa Ermeni Olayları (1880-1920)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2011.

EK 1: Halep Haritası

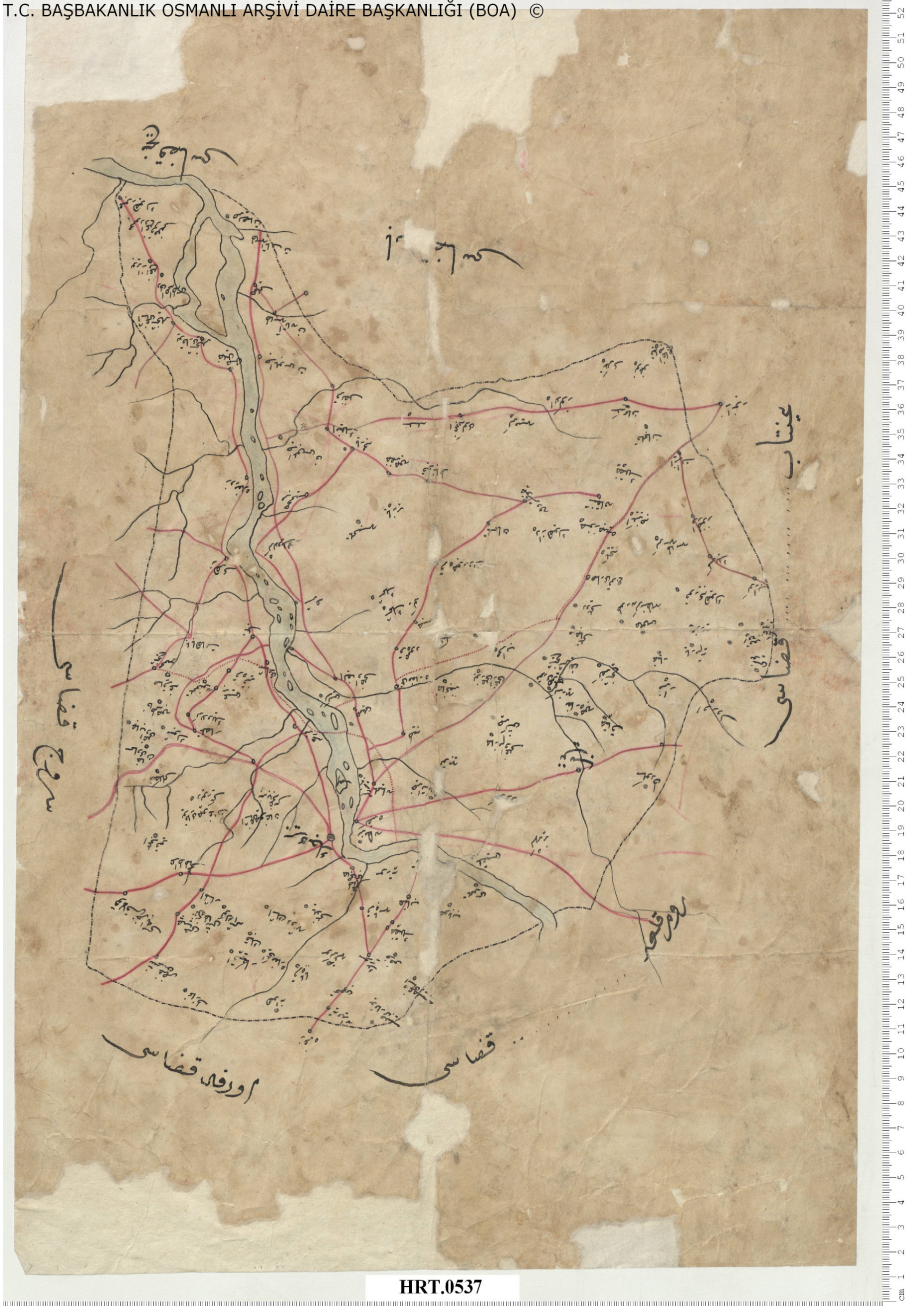

BOA. T.HFN. nr. 660/35 (1310.R.17)

EK 2: Halep Vilâyeti'ne Bağlı Sancak ve Kazaların Hududlarını Gösteren Haritalar

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

HRT.0537

BOA, HRT.b. nr. 537 (25 Zilhicce 1335 – 13 Teşrîn-i Evvel 1333 - 13 Ekim 1917)

EK 3: Halep Vilâyeti Haritası

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

BOA. HRT.b. nr. 1755 (18 Ramazan 1314 – 8 Şubat 1312 - 20 Şubat 1897)